

Pleskaczyńska-Chylińska, Małgorzata

Zamek Królewski w Warszawie i jego otoczenie w 2. połowie XIX i na początku XX wieku, w świetle archiwalnych źródeł fotograficznych

---

Kronika Zamkowa 1-2/49-50, 93-151

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Pleskaczyńska-Chylińska

**ZAMEK KRÓLEWSKI W WARSZAWIE
I JEGO OTOCZENIE W 2. POŁOWIE XIX
I NA POCZĄTKU XX WIEKU W ŚWIETLE
ARCHIWALNYCH ŹRÓDEŁ FOTOGRAFICZNYCH**

Jednym z ważniejszych zagadnień w historii Zamku Królewskiego w Warszawie XIX i początku XX w. jest kwestia przemian w architekturze oraz stanie zagospodarowania Zamku i budowli do niego należących, a także przeobrażeń jego otoczenia. Bazę źródłową do tych studiów stanowią przede wszystkim aktowe materiały archiwalne oraz - gromadzone od kilku lat - źródła ikonograficzne w postaci zdjęć. Materiały archiwalne są podstawą badań nad historią Zamku, ponieważ w historiografii tego obiektu nadal brak jest syntetycznych opracowań poświęconych zmianom jego funkcji, przeobrażeniom architektonicznym, zmianom w wystroju i wyposażeniu wewnątrz w XIX i początkach XX w. Brakuje także prac dotyczących funkcjonowania Zamku jako symbolu narodowego w świadomości społeczeństwa polskiego w nowych warunkach politycznych. Osłabienie zainteresowania historyków dziejami Zamku w okresie porzobiorowym wynikało niewątpliwie z utraty pozycji, jaką odgrywał przez stulecia, będąc siedzibą królewską, miejscem obrad sejmu i najważniejszych dla życia narodu wydarzeń, stając się po rozbiorach rezydencją władz zaborczych - namiestników i generałów-gubernatorów rosyjskich, siedzibą carskich urzędów i wojska¹.

Historii Zamku w 2. połowie XIX i na początku XX w. poświęcono zaledwie kilka rozdziałów w ogólnych monografiach zamkowych autorstwa m.in. Maria-

na Marka Drozdowskiego, Stanisława Herbsta, Aleksandra Króla, Jerzego Lilyki, Andrzeja Rottermunda², oraz liczne opracowania i artykuły, m.in. Stefana Kieniewicza o namiestnikach Zamku w latach 1856-1864, Marka Kwiatkowskiego o oficynie przy Bramie Grodzkiej, Piotra Paszkiewicza o cerkwi zamkowej, Małgorzaty Szafrąńskiej o ogrodach zamkowych, też wspólnie z Januszem Bogdanowskim o Arkadach Kubickiego, Marka Wrede o dachach Zamku oraz autorki niniejszego artykułu o użytkownikach Zamku w połowie XIX w. i nowościach technicznych wprowadzanych w tym okresie do zamkowego gmachu³. Po podjęciu decyzji

o odbudowie Zamku ukazało się kilka artykułów omawiających bazę źródłową do jego dziejów porzobiorowych, przede wszystkim Elżbiety Sęczys o archiwaliach z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD)⁴ oraz Ryszarda Kołodziejczyka, Eugeniusza Szwankowskiego i autorki o materiałach do historii Zamku w archiwach petersburskich⁵.

Nadal otwarte pozostaje pytanie o intencje polityczne zaborców wobec Zamku jako symbolu państwowości polskiej oraz o stosunek władz rosyjskich do substancji historycznej gmachu, szczególnie w porównaniu z polityką i praktyką konserwatorską stosowaną wobec innych zabytków w Cesarstwie Rosyjskim. Przeważone badania, skupiające się na śledzeniu zmian w architekturze Zamku i przeobrażeń jego otoczenia w świetle

jednego ze źródeł ikonograficznych, jakim jest fotografia, mogą dostarczyć materiału pomocnego do dalszej analizy postawionych problemów.

Po powstaniu listopadowym Zamek przestał być siedzibą królewską. Na mocy decyzji cesarskiej z listopada 1831 r. car postanowił „dla swego dworu zostawić w Warszawie sam tylko Pałac Łazienkowski ze wszystkimi należącymi doń attynencjami, a wszystkie inne królewskie budowle i Zamek Królewski oddać pod administrację miasta Warszawy i używać owych dla pomieszczenia wojskowych urzędników”⁶. Reskryptem namiestnika z 29 września / 11 października 1832 r. Zamek, pałac Pod Blachą, kolegium pojezuickie, dom poglazerowski, dom po Towarzystwie Przyjaciół Nauk i pałac Bruhlowski podporządkowane zostały Magistratowi m.st. Warszawy. Zarząd Zamku namiestnik powierzył pozostającemu przy nim urzędnikowi do specjalnych poruczeń⁷. W gmachu, noszącym od tej pory oficjalną nazwę „byłego Zamku Królewskiego”, rezydowali od 1836 r. namiestnicy Królestwa Polskiego, a od 1874 r. warszawscy generałowie-gubernatorzy.

Postanowieniem namiestnika, 1 stycznia 1863 r. Zamek przeszedł pod Zarząd Pałaców Cesarskich (ZPC), a wydatki na jego utrzymanie, na mocy postanowienia Rady Administracyjnej z 18/30 grudnia 1862 r., pokrywał Skarb Królestwa⁸. Funkcję głównozarządzającego pałacami cesarskimi do 1867 r. pełnił płk Ignacy Abramowicz, a po nim - do 1885 r. Sergiusz Muchanow (mąż słynnej Marii Kalergis). Jak pisze Lileyko: „był on jednym z nielicznych ludzi wśród carskiej administracji, odznaczających się kulturą i smakiem”⁹, i - wg oceny dziennikarza i publicysty Antoniego Zaleskiego - „o ile możliwości stawił tamę wandaliskim zapędom, pragnącym zatrzeć i te ostatnie ślady polskiej cywilizacji i sztuki”¹⁰. Jemu - zdaniem Lileyki - zawdzięcza Zamek, że nie został w całości ozdobiony wg przewidywań Zaleskiego

na przykład „w pstrokatą budowlę w rodzaju cerkwi prawosławnej na Pradze”¹¹. Po Muchanowie funkcję głównozarządzającego przejął płk rosyjski Ernest Gryniewiecki, „człowiek bez najmniejszego o sztuce i architekturze pojęcia, prosty «stupajka»” - jak określił go Zaleski¹². Być może wynikiem jego gustu oraz znanego rusofila Iosifa Burki, ówczesnego generała-gubernatora, było przemaalowanie elewacji Zamku w latach 80. XIX w. na wspomniany przez Zaleskiego i odnotowany w źródłach archiwalnych czerwony kolor.

Kompetencje Zamku, zwłaszcza w zakresie finansów, uległy ograniczeniom po przekazaniu Zarządu Pałaców Cesarskich pod zwierzchnictwo Ministerstwa Dworu Cesarskiego w Petersburgu 19/31 grudnia 1866 r. oraz po ukazaniu się rozporządzenia namiestnika z 12/24 listopada 1867 r., zobowiązującego Zarząd do przesyłania wszystkich rachunków do akceptacji Wydziału Kontroli tego ministerstwa¹³.

Oslabienie uprawnień ZPC wynikało z zasadniczej zmiany statusu Warszawy po upadku powstania styczniowego. Pismem z 9/21 czerwca 1870 r. Komitet Urządzający ds. Królestwa Polskiego pozbawił Warszawę dotychczasowego stołecznego charakteru i zrównał ją z innymi miastami gubernialnymi Cesarstwa¹⁴. W 1885 r. ZPC zreorganizowano na zasadach ustanowionych dla administracji pałaców zamiejskich w Rosji (zagrodnyje dworcy), zmieniając jego nazwę na Warszawski Zarząd Pałacowy i ograniczając funkcje do wykonywania zarządzeń Ministerstwa Dworu Cesarskiego.

W konsekwencji wydarzeń I wojny światowej, 16 grudnia 1914 r. ukazało się rozporządzenie cesarskie o ewakuacji majątku ruchomego i kancelarii Warszawskiego Zarządu Pałacowego do Moskwy¹⁵. Ewakuacja, w czasie której wywieziono większość wyposażenia Zamku, odbyła się w lipcu i sierpniu 1915 r. W Zamku w miejsce władz rosyjskich ulokowały się okupacyjne

władze niemieckie, zaś opiekę nad gmachem już 2 sierpnia objęło Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. pieczę nad byłymi „pałacami cesarskimi” nadal sprawowało Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, następnie przejął ją Państwowy Zarząd Gmachów Reprezentacyjnych Rzeczypospolitej Polskiej¹⁶.

Prowadzone badania nad historią Zamku w 2. połowie XIX i na początku XX w. udowadniają, że mimo działań władz zaborczych zmierzających do zatarcia narodowej symboliki gmachu, dla współczesnych pozostał on symbolem utraconej państwowości i pamięci historycznej. Świadczy o tym m.in. stałe zainteresowanie społeczeństwa polskiego losami budowli, znajdujące odbicie w literaturze pięknej, wspomnieniach oraz we współczesnej prasie, skrupulatnie odnotowującej zmiany w wyglądzie gmachu i jego najbliższym otoczeniu, a także wykorzystywanie wizerunku Zamku na obrazach, fotografiach, pocztówkach, ilustracjach prasowych i drukach firmowych. Jak pisze Stanisław Herbst: „Kolumna z Zamkiem, na znakach firmowych pełniła zastępczo funkcję zakazanego Orła”¹⁷.

Od początków fotografii warszawskiej - reprezentowanej przez tak wybitnych fotografów, jak Karol Beyer, Konrad Brandel, Maksymilian Fajans, Jan Mieczkowski, Maurycy Pusch, Aleksander Karoli - Zamek Królewski i jego okolice były jednym z jej ulubionych motywów, tematem licznie reprezentowanym w zachowanej ikonografii Warszawy. Widniał on na najstarszych fotografiach z lat 50. XIX w., przedstawiających puste, wyludnione, pozbawione ruchu ulicznego miasto, które ożywia się na zdjęciach z lat 80., po wynalezieniu przez Konrada Brandla - najwybitniejszego fotografa architektury i ulicy warszawskiej 2. połowy XIX w. - aparatu do fotografii momentalnej, zw. fotorewolwerem (czyli migawki), „pierwszej w Pol-

sce i jednej z pierwszych na świecie ręcznej kamery przeznaczonych do zdjęć typu reporterskiego”, która umożliwiła zarejestrowanie na kliszy postaci i obiektów w ruchu¹⁸. Przejawem fascynacji tym wynalazkiem są fotograficzne obrazy ruchliwych, zatłoczonych różnorodnymi pojazdami i tłumem pieszych ulic. Widoki te wzbogaca rozbudowany sztafaż - latarnie, szyldy, słupy ogłoszeniowe i inne elementy drobnej architektury miejskiej ożywiającej wizerunek miasta. Fotografie prezentują całą wielkomiastość szybko w tym czasie zmieniającej się ulicy. Jak zauważył Marek Kwiatkowski: „ci pierwsi fotografowie mieli bez wątpienia duszę malarza-weducisty. Urzekał ich obraz ulic, placów, domów, rzeki”¹⁹. Nic dziwnego, że ten nowy ikonograficzny przekaz zainteresował wielu ówczesnych malarzy opowiadających się za naturalizmem w sztuce, którym zdjęcia, m.in. Brandla, zastępowały często studia z natury²⁰.

Fotografia, stwarzając nowe możliwości w zakresie dokumentacji ikonograficznej, stała się znakomitym, zróżnicowanym pod względem wartości i często niezastąpionym źródłem do prześledzenia zmian zachodzących w mieście, w tym także w architekturze Zamku i w jego otoczeniu. Dokumentowała przeobrażenia znane z innych przekazów lub też była jedynym świadectwem tych zmian. Posługując się zdjęciami jako źródłem historycznym, należy jednak być ostrożnym. Pamiętać bowiem trzeba o częstych ingerencjach fotografów w utrwalony wizerunek - za pomocą retuszu poprawiali wygląd budynków, wprowadzając zmiany nawet w ich architekturze lub detalach architektonicznych, dorysowywali sztafaż (drzewa, latarnie, postacie, różnego rodzaju pojazdy) czy też usuwali zbędne ich zdaniem elementy krajobrazu. Dla fotografii Warszawy z XIX i początku XX w. charakterystyczna jest również nieobecność pewnych wątków, wynikająca zarówno z ograniczeń rosyjskiej cenzury, jak i faktu bojkotu niektórych tema-

tów ze strony fotografów. Niezbędne jest więc krytyczne podejście do tego źródła i uwiarygodnienie przekazów utrwalonych na zdjęciach przy pomocy innych materiałów historycznych, takich jak np. prasa - w tym wypadku głównie warszawska, niezastąpiona przy opisie, datacji i komentowaniu treści fotografii, a przede wszystkim archiwaliów. Szczęśliwie w AGAD zachowały się akta związane z historią Zamku tego okresu. Są to głównie materiały rosyjskich urzędów administrujących gmachem (m.in. Intendenta Zamku i Zarządu Pałaców Cesarskich) oraz akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW). Zawierają one dokumentację związaną z zarządzaniem i eksploatacją budowli, m.in. obrazującą remonty Zamku i jego wnętrz - kosztorysy, opinie techniczne, rachunki prac budowlanych i rzemieślniczych, dowody finansowe zakupów. Mniej jest rysunkowej dokumentacji architektonicznej, ilustrującej zamierzenia oraz wynik prowadzonych prac budowlanych i remontowych. Ich brak w archiwach polskich tłumaczyć można zniszczeniami i rozproszeniem materiałów w okresie II wojny światowej. W trakcie badań korzystano także z zasobu Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, głównie ze zbiorów Korotyńskich, Przyborowskiego i akt Hipoteki Warszawskiej. Istotne materiały archiwalne znaleziono w czasie kwerendy w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu.

Poszukiwania zdjęć prowadzono w zbiorach muzeów, bibliotek i archiwów, m.in. w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy (MHW), Muzeum Narodowym w Warszawie (MNW), Instytucie Sztuki PAN, Bibliotece Narodowej w Warszawie (BN), Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy (BP), Archiwum Państwowym m.st. Warszawy (APW), Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie²¹ (AZK). Przedmiotem zainteresowania były zarówno fotografie oryginalne - luźne i rozpowszechniane w popularnych wówczas albumach - jak i ich reproduk-

cje na pocztówkach, w czasopismach, drukowanych albumach i innych wydawnictwach. Podkreślić należy bowiem, że fotografia przyczyniła się do wielkiego ożywienia ruchu wydawniczego i pojawienia się wielu ilustrowanych czasopism i kalendarzy. Niestety, w miarę rozwoju i rozpowszechnienia fotografii często, co paradoksalne, obniża się jej jakość. Masowa produkcja zdjęć w związku z większą dostępnością techniki fotograficznej wyraźnie wpłynęła na poziom artystyczny fotografii, z których tylko nieliczne zachowały charakter utworu autorskiego²². Gromadząc zdjęcia Zamku, kierowano się głównie wartością ikonograficzną, merytoryczną fotografii, mniej jej walorami technicznymi.

Zródłem wiedzy o zdjęciach oraz wielu informacji z dziejów fotografii warszawskiej były opublikowane katalogi i albumy. Z tych najważniejszych można wymienić: przede wszystkim katalog Krystyny Lejko i Jolanty Niklewskiej *Warszawa na starej fotografii* oraz K. Lejko *Warszawa w obiektywie Konrada Brandta*²⁴ i tej autorki katalog pocztówek warszawskich sprzed I wojny światowej i inne prace²⁵; albumy Dobrosława Kobielskiego i Marka Kwiatkowskiego²⁶; katalogi wystaw: Danuty Jackiewicz, przedstawiający XIX-wieczne zdjęcia z zasobu Muzeum Narodowego w Warszawie, i Lecha Lechowicza z wystawy prac Karola Beyera w Muzeum Sztuki w Łodzi²⁷. Wielu informacji z dziejów warszawskiej fotografii dostarczyły publikacja Wacława Zdżarskiego i znakomicie udokumentowana praca Wandy Mossakowskiej o zaraniu fotografii warszawskiej oraz inne artykuły tej autorki zawierające cenne informacje o najstarszych zdjęciach Warszawy i Zamku²⁸. Przy opisie i komentowaniu zdjęć wykorzystano podstawową literaturę warszawistyczną, przede wszystkim dotyczącą problematyki architektonicznej i urbanistycznej²⁹, ponadto monograficzne studia poświęcone różnorodnym zagadnieniom gospodarki miejskiej, głównie urządzeniom komunalnym³⁰. Dużą po-

mocą w datowaniu fotografii i weryfikacji ustaleń badawczych była praca Krystyny Sroczyńskiej i Jadwigi Jaworowskiej, rejestrująca materiały ikonograficzne związane z Zamkiem od XVI w. do 1939 r. w malarstwie, rysunku i grafice³¹.

Zakresem poszukiwań objęto nie tylko zdjęcia samego Zamku, jego wnętrza oraz budynków do niego przynależnych (w owym czasie zaliczały się do nich: zabudowania Starego Zamku, oficyna przy Bramie Grodzkiej, pałac Pod Blachą, Arkady Kubickiego, dawny budynek kuchni królewskiej i piekarni, dom poglazarowski, zabudowania wojskowe nad Wisłą)³², ale również zdjęcia otoczenia Zamku Królewskiego, ponieważ wpływało ono na wizerunek gmachu w krajobrazie rozbudowującego się miasta, które podlegało w badanym okresie - mimo ograniczeń władz rosyjskich - szybkim i głębokim zmianom w zakresie urbanistycznym, architektonicznym, w stanie zagospodarowania ulic i urządzeń komunalnych. Warto przypomnieć, że w tym czasie nastąpił ogromny postęp w komunikacji miejskiej - od dylżansu, omnibusu (1836) do elektrycznego tramwaju (1908); oświetleniu miasta - od lamp gazowych (1856) do oświetlenia elektrycznego (1906-1909); urządzeniach komunalnych, takich jak wodociągi i kanalizacja (budowa wodociągów Lindleya w latach 1883-1886); w wytyczaniu nowych i porządkowaniu istniejących ulic i placów; w wygładzie nawierzchni ulic (brukowanie, kostka drewniana, tzw. makadamizacja, asfalt; likwidacja rynsztoków, chodniki z płyt cementowych z krawężnikami); powstawaniu i powiększaniu terenów zielonych (m.in. dzięki działalności od roku 1888 Komitetu Opieki nad Plantacjami); wreszcie w budownictwie, m.in. pojawienie się wielopiętrowych budynków, również w okolicach Zamku.

Dotychczas zgromadzono blisko 800 zdjęć z lat 1858-1918. Liczba ujęć pierwotnych jest znacznie mniejsza, wynosi około 450, ponieważ wiele zdjęć z oryginalnych albumów powtarza się w postaci luźnych dubletów, ponadto

niektóre fotografie reprodukowano wielokrotnie, głównie na kartach pocztowych, a stosowany dla uatrakcyjnienia retusz, zwłaszcza przy wydawaniu pocztówek, często zmieniał zdjęcie tak, że dopiero analiza wszystkich przekazów pozwalała ustalić podstawę reprodukcji.

Opracowane do chwili obecnej fotografie (ok. 320) podzielono na następujące grupy: Zamek w panoramie Warszawy (20), widoki zewnętrzne gmachu (101), pałac Pod Blachą (ok. 10), plac Zamkowy (34), kolumna Zygmunta (13), Nowy Zjazd (28), Krakowskie Przedmieście (17), Mariensztat/ i wiadukt Pantera (11), most Kierbedzia (13), Kanonia (5), wnętrza i wydarzenia (ok. 60). Odrębnie potraktowano cykl zdjęć Konrada Brandla, przedstawiających panoramę Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku, wykonanych 26 sierpnia 1873 r. (10 fot.). W niniejszym artykule ograniczono się do przedstawienia wizerunków zewnętrznych Zamku wraz z najbliższym sąsiedztwem, pomijając na ogół obrazy fotograficzne jego otoczenia bez widoku Zamku, a także fotografie zamkowych wnętrza oraz zdjęcia z odbywających się w nich wydarzeń. Zamierzeniem autorki jest wydanie albumu wszystkich zgromadzonych fotografii z obszernymi podpisami i komentarzami.

Najwięcej zdjęć utrwaliło widok Zamku od strony Krakowskiego Przedmieścia, ujmowany często z najwyższego w okolicy miejsca, tj. z wieży dzwonnicy przy kościele św. Anny lub okien kamienicy Johna przy Krakowskim Przedmieściu. Mniej jest wizerunków gmachu od strony Wisły i strony północnej. Niestety, z powodu przeznaczenia budynku dla rosyjskich wielkorządców nie ma prawie - aż do 1915 r. - fotografii wnętrza zamkowych, które dokumentowałyby zachodzące niekorzystne zmiany: częste przebudowy pomieszczeń na bieżące potrzeby rosyjskich urzędników i wojska oraz ograbianie ich z najcenniejszego wyposażenia. Fakty te rzadziej też odnoto-

1. Widok Warszawy od strony Pragi, litogr. Maurycy Scholtz wg własnego dagerotypu, grudzień 1841, BN / View of Warsaw from the Praga side of the river, lithograph by Maurycy Scholtz after his own daguerreotype, December 1841, The National Library in Warsaw (BN)

wywane były przez współczesnych dziennikarzy, publicystów i pamiętnikarzy, ponieważ podlegały ograniczeniom rosyjskiej cenzury.

Widoki Zamku Królewskiego w panoramie Warszawy ujmowane z praskiego brzegu zachowały się dość licznie, bowiem podobnie jak w malarstwie był to motyw chętnie utrwalany przez fotografów. Niestety, niska jakość techniczna zdjęć utrudnia ich wykorzystanie do prześledzenia zmian zachodzących w architekturze gmachu. Mogą one raczej służyć do dokumentowania poważnych przeobrażeń w pejzażu miasta, które nastąpiły w badanym okresie, w tym także w okolicach Zamku. Pojawił się Nowy Zjazd, wzniesiony w latach 1844-1846 wg projektu Pancera, most Kierbedzia (zw. oficjalnie Aleksandryjskim), otwarty w 1864 r.; w pobliżu Nowego Zjazdu i placu Zamkowego na przełomie XIX i XX w. wyrosły nowe, wysokie budynki.

Niekorzystne zmiany zaszły u podnóża Zamku na terenie dawnych ogrodów zamkowych i wzdłuż brzegów Wisły. Fotografie zarejestrowały przekształcenie i niszczenie Arkad Kubickiego, okrojenie ogrodów w związku z budową Nowego Zjazdu i mostu Kierbedzia oraz postępującą dewastację tego terenu - usuwanie drzewostanu i likwidację założeń ogrodowych - po przekazaniu go na potrzeby stacjonującego w Zamku rosyjskiego wojska, wykorzystaniu jako plac musztry oraz pod budowę koszar i innych wojskowych zabudowań³³.

Pierwsze zdjęcia ukazujące Zamek w panoramie Warszawy od strony Pragi wykonywano przypuszczalnie z wysokich praskich zabudowań fabrycznych, następne z cerkwi św. Marii Magdaleny (budowę ukończono w 1869), a od lat 90. XIX w., zwłaszcza po 1901 r., z wieży kościoła św. Floriana (wznoszony w latach 1888-1901).

Najstarsze odnalezione fotograficzne widoki Zamku w panoramie miasta to dwa dagerotypy, (czyli obrazy utrwalone na miedzianej posrebrzanej płytce), Maurycego (Moritza) Scholtza z 1841 r., znane z litografii, które Scholtz zrobił na ich podstawie³⁴. Pierwszy (il. 1) to wykonany w grudniu 1841 r. fragment panoramy lewobrzeżnej Warszawy od pałacu Kazanowskich i kościoła Bernardynów p.w. św. Anny do kamienic położonych na tyłach Rynku Starego Miasta. Ukazuje on elewację wschodnią Zamku od Wieży Grodzkiej do Pracowni Bacciarellego i zabudowań Dziedzińca Kuchenego. Znaczenie tego wizerunku wyznacza fakt zarejestrowania obrazu Zamku przed zasadniczą przebudową w latach 1851-1852, przeprowadzoną przez inżyniera ppłk. Gustawa Coriego, i przed likwidacją wieży telegrafu optycznego. W opisywanym widoku wieża ta góruje za środkowym ryzalitem elewacjińskiej Zamku, zasłaniając Wieżę Zegarową.

Wzniesiono ją w 1835 r. w narożniku północno-wschodnim Dziedzińca Wielkiego jako nadbudówkę ośmiobocznej wieżyczki obserwatorium astronomicznego, zbudowanego przez Dominika Merliniego w latach 1774-1775³⁵. Miała ona pięć pięter, a jej najwyższe piętro otaczał lekki, drewniany ganek. Na dwu górnych poziomach mieściły się izby z oknami, które służyły do obserwacji miasta oraz porozumiewania się stacjonującego w Zamku wojska za pomocą sygnałów świetlnych. Telegraf optyczny istniał na Zamku do około 1855 r., kiedy zastąpiono go telegrafem elektromagnetycznym³⁶, a następnie elektrycznym. Jak udało się ustalić, szpecącą Zamek wieżę rozebrano około 1860 r.³⁷. Uwagę zwraca też katedra p.w. św. Jana Chrzciciela, przysłonięta rusztowaniami postawionymi w związku z przebudową fasad wg projektu Adama Idźkowskiego (ukończono ją w 1843, wcześniej, w lipcu 1842, zdjęto wyższą część rusztowań,

2. Widok Warszawy z brzegu praskiego, z terenu fabryki maszyn J. Rolbieckiego przy ul. Jagiellońskiej. Zamek Królewski z wieżami - Władysławowską i Zygmuntofską oraz wieżyczką telegrafu optycznego, 1. połowa grudnia 1858. Fot. K. Beyer, MNW / View of Warsaw from the Praga side of the river, taken from the premises of the J. Rolbiecki factory in Jagiellońska Street. The Royal Castle with the Ladislaus and Sigmund towers and the optical telegraph tower, first half of December 1858. Photograph: K. Beyer, the National Museum in Warsaw (MNW)

widoczną jeszcze na litografii)³⁸. Świątynia, przebudowana przez Idźkowskiego w stylu neogotyku angielskiego, przetrwała w takim kształcie do momentu jej zniszczenia w czasie II wojny światowej.

Drugi dagerotyp Scholtza z lipca 1841 r. przedstawia obraz Pragi wykonany z górnego tarasu ogrodu Zamku. Ciekawym elementem tego zdjęcia jest widoczne na pierwszym planie żelazne ogrodzenie tarasu ze słupkami w kształcie pęków różeg liktorskich. Poniżej tarasu można dostrzec kępy drzew z dawnego dolnego ogrodu. W głębi rozciąga się widok Pragi z Komorą Wodną w pobliżu mostu przy ul. Szerokiej, wzniesioną w 1825 r.; na brzegu Wisły pod Zamkiem widoczne maszty przycumowanych łodzi.

Najstarszymi fotografiami, tzw. kolodionowymi, przedstawiającymi Zamek w panoramie Warszawy są zdjęcia Karola Beyera. Jest to najwybitniejszy fotograf z początkowego okresu fotografii warszawskiej, który ma na swoim koncie bogaty dorobek prezentujący obraz miasta z połowy XIX w.³⁹. Wspomniane

przekazy, wykonane przed połową grudnia 1858 r., wchodzą w skład pierwszego albumu tego artysty z widokami miasta, pt. *Widoki m. Warszawy*⁴⁰. Z niego pochodzi m.in. fotografia ukazująca z praskiego brzegu, z terenu fabryki maszyn J. Rolbieckiego przy ul. Jagiellońskiej, fragment miasta od wieżyczki telegrafu optycznego na ratuszu i klasztoru bernardyńskiego przy pl. Teatralnym do wieży kościoła Jezuitów⁴¹ (il. 2). Zarejestrowała ona widok Zamku z wieżami

Władysławowską i Zygmuntowską - oraz jeszcze istniejącą wieżyczką telegrafu optycznego. Na Wiśle uwagę zwraca most łyżwowy u wylotu ul. Bednarskiej i Szerokiej, ułożony na pontonach, zbudowany około 1809 r., do którego przyczółka prowadził nasyp Nowego Zjazdu. Most zwijany był na zimę.

Ten jeden z najstarszych fotograficznych widoków Zamku przedstawia stan budowli po wspomnianej przebudowie Gustawa Coriego oraz zmianach, jakie zaszły w końcu lat 50. XIX w. w wyglądzie elewacji skrzydła południowo-wschodniego gmachu. Polegały one na

3. Fragment Warszawy od strony Pragi, lata 80. XIX w. Fot. K. Brandel, MHW / Fragment of Warsaw seen from the Praga side of the river, 1880s. Photograph: K. Brandel, Historical Museum of Warsaw (MHW)

likwidacji attyki osłaniającej dach, wprowadzonej przez Coriego, ozdobionej wazonami i gipsowymi girlandami. Prace wykonano w dwóch etapach - najpierw ze skrzydła południowo-wschodniego usunięto z attyki zdobiące ją wazony, następnie zlikwidowano samą attykę. Konfrontacja tego zdjęcia ze źródłami archiwalnymi oraz z obrazem Jana Seydlitza *Zamek i wiadukt*, powstałym w latach 1855-1858, pozwala datować usunięcie wazonów na koniec roku 1858, zaś likwidację całej attyki elewacji skrzydła południowo-wschodniego na przełom lat 1858/1859.

Z innych wizerunków lewobrzeżnej Warszawy wykonanych przez Beyera warto wspomnieć o zdjęciu z około 1859 r., pokazującym fragment panoramy miasta od kościoła św. Anny do kościoła Jezuitów z Zamkiem Królewskim i zjazdem z wiaduktu Pancera na ul. Bednarską, prowadzącą do mostu łyżwowego⁴². Na pierwszym planie, po stronie praskiej, widoczna jest Komora Wodna i roгатka ze szlabanem zagrządzającym wjazd na most. Zdjęcie to wykorzystał Jan Feliks Piwarski do wykonania znanej drzeworytniczej tytułowej winiety „Tygodnika Ilustrowanego”, zamieszczonej w czasopiśmie od numeru pierwszego z 1 października 1859 r. do 40 z 1860 r.⁴³

Zmiany w attyce nad skrzydłami południowym i południowo-wschodnim dokumentuje też fotografia Beyera z widokiem Zamku od strony Powiśla, z terenu stacji wodociągów przy ul. Dobrej (wykonana w okresie 1856 - połowa grudnia 1858), przedstawiająca elewację skrzydła południowego po usunięciu z attyki w latach 1856-1858 zdobiących ją wazonów⁴⁴, oraz kolejne zdjęcie tego autora z około 1860 r. zatytułowane *Warszawa z Pragi* z fragmentem miasta od kościoła św. Anny po kamienice Starego Miasta. Ukazuje ono elewację skrzydła południowo-wschodniego Zamku pozbawioną już attyki, z wyjątkiem Wieży Grodzkiej⁴⁵. Powstaje pytanie, co było powodem likwidacji attyki

nad skrzydłem Zamku od strony Wisły? Być może - potwierdzona przez przekazy źródłowe - konieczność wykonywania częstych i kosztownych napraw tych detali. Attykę pozostawiono w elewacjach południowej i zachodniej Zamku, jako reprezentacyjnych fragmentach gmachu.

Jednym z pierwszych zdjęć, które zarejestrowały w pejzażu Warszawy most Kierbedzia, zbudowany w pobliżu Zamku (ukończony w 1864), jest fotografia z zakładu Ferdynanda Klocha i Melecjusza Dutkiewicza z lat 1866-1873, przedstawiająca widok miasta z brzegu praskiego na kościół św. Anny, Zamek Królewski, szczyt katedry św. Jana, wieżę kościoła Jezuitów i kamienice Starego Miasta⁴⁶. Most - jako nowość - fotografowany był bardzo często. Wśród najstarszych zdjęć widzimy go też m.in. na panoramicznym widoku Warszawy Jana Mieczkowskiego z lat 1876-1886⁴⁷.

Panoramyczne widoki Warszawy z lat 80. i 90. XIX w., m.in. ze znanych zakładów Konrada Brandla, Edwarda Troczewskiego i atelier „Rembrandt”, utrwaliły niekorzystne zmiany zachodzące w otoczeniu Zamku od strony Wisły. Świetna fotografia Brandla z lat 80. (il. 3), przedstawiająca fragment miasta ujęty z prawego brzegu Wisły od dzwonnicy przy kościele św. Anny do Starego Miasta, z Zamkiem Królewskim i kamienicami staromiejskimi, pokazuje wzniesione w tych latach nowe zabudowania dla wojska rosyjskiego stacjonującego w Zamku - dwa długie drewniane baraki, położone wzdłuż skarpy wiślanej na terenach dawnych ogrodów zamkowych⁴⁸. Widać je również na fotografii Edwarda Troczewskiego wykonanej w latach 90., wielokrotnie reprodukowanej w albumach i na pocztówkach, z wycinkiem panoramy Warszawy od kościoła Wizytek aż do Nowego Miasta (na pierwszym planie zabudowania Pragi u wylotu mostu Kierbedzia)⁴⁹, a także na zdjęciu z atelier „Rembrandt”, przedstawiającym zabudowę Warszawy od kościoła Karmelitów do katedry św. Jana⁵⁰.

4. Zamek Królewski i-Stare Miasto - widok z mostu Kierbedzia. Nad Wisłą baraki wojska rosyjskiego stacjonującego w Zamku, 1900-1915. FOL Z. Kalinowski, IS PAN / The Royal Casde and the Old Town - view from the Kierbedź Bridge. The barracks of the Russian Army which was stationed at the Casde can be seen on the banks of the Vistula, 1900-1915. Photograph: Z. Kalinowski, Institute of Art of the Polish Academy of Sciences (IS PAN)

Zdjęcie datowano wcześniej, na lata 1896-1909, jednak wygląd dachów od strony Wisły, ich dobry stan, wskazuje, że wykonano je po roku 1903, kiedy to zamkowe dachy wyremontowano i pokryto cynkową blachą⁵¹. Warto zaznaczyć, że wspomniane fotografie są jedynymi z pierwszych zdjęć zrobionych ze wznoszonej wieży kościoła św. Floriana.

Postępującą degradację otoczenia Zamku od strony wschodniej potwierdzają również widoki lewobrzeżnej Warszawy z początku XX w. Przykładem jest często reprodukowane na pocztówkach zdjęcie Pragi i mostu Kierbedzia z tarasu nad Biblioteką, wykonane przez nieznanego fotografa w latach 1901-1909, ukazujące na pierwszym planie dojazd do mostu, dalej teren Podzamcza z barakiem dla wojska nad Wisłą. Druga fotografia o tej tematyce to zdjęcie Zdzisława Kalinowskiego z lat 1900-1915 (il. 4), przedstawiające Zamek i Stare Miasto

z perspektywy mostu Kierbedzia z widokiem wspomnianych zabudowań wojskowych; uwagę zwracają tu liczne łodzie i statki spacerowe przycumowane przy wiślanym brzegu. Jedną z ostatnich fotograficznych panoram Warszawy sprzed 1918 r. nie zarejestrowała żadnych zmian w wizerunku Zamku, ale utrwaliła przeobrażenia w pejzażu miasta, w którym historyczne zabudowania Zamku i Starego Miasta zostały zdominowane przez potężną sylwetę soboru i dzwonnicy przy placu Saskim, których budowę ukończono w 1912 r.⁵²

Przedstawione zdjęcia zapisały obraz Zamku w panoramie Warszawy od strony Pragi. Miasto widziane z Zamku ukazuje cykl unikatowych fotografii wykonanych przez Konrada Brandla 26 sierpnia 1873 r. z remontowanej Wieży Zegarowej Zamku Królewskiego, z wysokości „134 łokci od bruku”, jak informuje podpis pod jednym z ujęć⁵³. Wykorzystane

one zostały do sporządzenia znanego drzeworytu - wg rysunku Adolfa Kozarskiego - zamieszczonego w „Kłosach” w 1875 r., przedstawiającego widoki Warszawy z zamkowej wieży⁵⁴. Poszczególne obrazy miasta sklejono w długi fryz (30 x 280,5 cm), tworzący rodzaj panoramy. „Kozarski [...] stosunkowo wiernie trzymał się pierwotnego wzoru, starał się tylko uaktualnić nieco panoramę, która powstała dwa lata przed jego rysunkiem oraz ożywił kompozycję bogatym sztafażem postaci ludzkich i pojazdów, których brak na robionych wczesnym rankiem fotografiach⁵⁵. Cykl składa się z 10 fotografii, które choć nie zawsze doskonałe technicznie, świetnie dokumentują wygląd najbliższego otoczenia Zamku⁵⁶.

Pierwsze zdjęcie (il. 5) ukazuje tereny na południe od Zamku, zabudowę Krakowskiego Przedmieścia z kościołem św. Anny i wieżą przy kościele, kamienicę narożną przy Nowym Zjeździe i wylot Nowego Zjazdu⁵⁷. W dali widoczny jest kościół św. Krzyża i kościół ewangelicko-augsburski. U wylotu Nowego Zjazdu uwagę zwraca niewielki, narożny budynek. Jest to tzw. żelazny domek, budowla wzniesiona wkrótce po otwarciu mostu Kierbedzia, która stanowiła w owym czasie nowość, jako przykład zastosowania w budownictwie konstrukcji metalowych. Domek mieścił początkowo popularną restaurację, gdy zaś zabroniono jej działania z powodu uciążliwości dla lokatorów Zamku,

5. Fragment panoramy Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku - widok w kierunku południowym na zabudowę Krakowskiego Przedmieścia, kościół św. Anny i wieżę przy kościele, kamienicę narożną przy Nowym Zjeździe, tzw. żelazny domek, i wylot Nowego Zjazdu, 26 VIII 1873. Fot. K. Brandel, BP/ Fragment of a panorama of Warsaw taken from the Clock Tower of the Castle - view looking southwards over Krakowskie Przedmieście, St. Anne's Church and the tower by the Church, the corner tenement house on Nowy Zjazd, the so-called iron house and the exit to Nowy Zjazd, 26 August 1873. Photograph: K. Brandel, The Public Library of Warsaw (BP)

otwarto w nim w latach 90. XIX w. skład maszyn i narzędzi rolniczych Czarlińskiego i Swinarskiego. Wielka plansza reklamowa tej firmy przez wiele lat przesłaniała budynek, dominując nad otoczeniem. Nieruchomość, na której stał żelazny domek, oddzielona była ścianą od posesji należącej do Zamku, na której wznosił się tzw. dom po Glazerze, zamieszkały przez obsługę i urzędników zamkowych. Do owej ściany dobudowane były ubikacje dla wojska rosyjskiego stacjonującego w Zamku. W 1873 r., z powodu nawiezienia przez ówczesnych właścicieli żelaznego domku Klotena i Hanselmana zbyt dużej ilości ziemi, część ściany odgradzającej ich nieruchomość od niewielkiego dziedzica domu po Glazerze runęła.

Zdarzenie to rozpoczęło wieloletni, iście fredrowski, spór między kolejnymi właścicielami żelaznego domku a Zarządem Pałaców Cesarskich, administrującym Zamkiem, o prawo własności granicznego muru i wynikający z niego obowiązek odbudowy spornej ściany⁵⁸. Na początku XX w. ówczesny właściciel domku Taubenhauz zamierzał wystawić w tym miejscu wielki, nowoczesny hotel, lecz jego śmierć przekreśliła te plany. W 1909 r. policja zażądała od żony Taubenhauza, spadkobierczyni posesji, zburzenia zabudowania oraz przylegającego do niego kiosku z wodą sodową, jednak wyrok w toczącej się w sądzie sprawie musiał być korzystny dla właścicielki, gdyż domek przetrwał do I wojny światowej⁵⁹.

6. Fragment panoramy Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku - widok na południowy zachód, ul. Krakowskie Przedmieście i kamienicę Johna po XIX-wiecznej przebudowie oraz ul. Senatorską z gmachem Teatru Wielkiego i Ratusza, 26 VIII 1873. Fot. K. Brandel, BP/ Fragment of a panorama of Warsaw taken from the Clock Tower of the Casde - looking south-westwards towards Krakowskie Przedmieście and John's Tenement House (after the 19th century building work) and Senatorska Street with the National Theatre (Teatr Wielki) and the City Hall, 26 August 1873. Photograph: K. Brandel, BP

Kolejny odcinek panoramy Brandla (il. 6) ujmuje okolice na południowyzachód od Zamku⁶⁰. Na pierwszym planie dominuje dawna barokowa kamienica Ignacego Ludwika Nowickiego, sekretarza królewskiego i metrykanta koronnego, od nazwiska jej późniejszego właściciela zw. kamienicą Johna. Stan budowli - po przebudowie wykonanej w latach 60. XIX w. przez ówczesnych właścicieli Łysakowskich. Prace prowadził budowniczy Ignacy Kwiatkowski, ten sam, który wykonywał przebudowę Zamku w latach 50. W trakcie remontu rokokowa budowla została przebudowana na kamienicę czynszową w stylu pseudoklasykistycznym. Zlikwidowano mansardowy dach z lukarnami i nadbudowano trzecie piętro⁶¹.

Zachowane zdjęcia pozwalają potwierdzić, ustaloną na lata 1862-1863, datę tej przebudowy⁶² i skorygować wcześniejszą, błędną datację podawaną za Andrzejem Zalewskim, autorem artykułu o kamienicy Johna, który - opierając się na niepodważalnym w zasadzie źródle, jakim jest księga hipoteczna nieruchomości - przyjął, że remont przeprowadzono w 1868 r.⁶³ Korektę umożliwiła analiza zdjęć Krakowskiego Przedmieścia, m.in. fotografii Karola Beyera z procesji Bożego Ciała, datowanej przez K. Lejko na 4 czerwca 1863 r.⁶⁴, na której widać kamienicę Johna po przebudowie (być może nawet wkrótce po zakończeniu prac, sądząc po jasnym kolorze ścian), oraz jednego z najstarszych zdjęć Krakowskiego Przedmieścia tegoż autora z około 1862 r., zatytułowanego *Kolumna Zygmunta*, który ukazuje widok tej ulicy z placu Zamkowego⁶⁵. Na pierwszym planie widoczna jest kolumna Zygmunta, w dali na wprost tzw. Szerokie Krakowskie Przedmieście i blok domów przegradzających ulicę, która zwężała się, przechodząc w odcinek zw. Wąskim Krakowskim Przedmieściem. Rusztowania na kamienicy Johna wskazują, że trwa jej remont, zaś zły stan kolumny Zygmunta i materiały budowlane zgromadzone przy jej ogro-

dzeniu potwierdzają, że zdjęcie wykonano w 1862 r. Dokładnie - przed sierpniem tego roku, kiedy to pomnik opleciono rusztowaniami, wzniesionymi w celu dokonania oględzin kolumny, a następnie jej odnowienia, które zakończono w listopadzie 1863 r. Również stan zabudowy Krakowskiego Przedmieścia świadczy, że zdjęcie zrobiono przed 1865 r., czyli przed regulacją ulicy wykonaną w tym roku, polegającą na wyburzeniu zwężających ją domów, m.in. widocznych na fotografii - kamienicy Wasilewskich i domu Zofii Henrietty Lhullier⁶⁶.

Pomyłkę Zalewskiego można tłumaczyć tym, że za datę remontu przyjął datę wpisu do księgi hipotecznej nowego oszacowania kamienicy, dokonanego po przebudowie przez Ignacego Kwiatkowskiego⁶⁷.

W 1909 r. kamienicę nabył wspomniany Aleksander John, adwokat warszawski i - za radą Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości - przeprowadził w 1910 r. jej przebudowę wg projektu Konrada Kłosa, który wyłoniono w drodze - bezprecedensowego w owym czasie - konkursu ogłoszonego przez Towarzystwo⁶⁸. W toku prac kierowanych przez Henryka Śliwickiego budynkowi częściowo przywrócono rokokowy wygląd, znany z obrazu Canaletta. Kamienicę pokryto wysokim mansardowym dachem z lukarnami, pozostawiając jednak nadbudowane w XIX w. trzecie piętro zakłócające jej proporcje. Nie zmieniono również kształtu drzwi i okien, a także nie zlikwidowano balkonu od strony fasady, ponieważ nie zgodził się na to krawiec Pachulski, wynajmujący pomieszczenia na pierwszym piętrze⁶⁹.

Wzabudowie Krakowskiego Przedmieścia uwiecznionej na zdjęciach Brandla nie widać jeszcze wylotu ul. Miodowej, która wówczas sięgała tylko do Senatorskiej. Wytyczenie tej ulicy było fragmentem wspomnianego planu regulacji Krakowskiego Przedmieścia, ale nastąpiło dopiero w 1887 r.

Kolejne odcinki panoramy Brandla przedstawiają teren na zachód i północny zachód od placu Zamkowego z zabudową ul. Podwala, Miodowej i Pivnej, z widokiem kościoła św. Marcina na pierwszym planie. W oddali widać cerkiew przy ul. Długiej, powstała na miejscu kościoła Pijarów w latach 1835-1837⁷⁰. Zdjęcie wykonane w kierunku północnym zarejestrowało na pierwszym planie zabudowę ul. Świętojańskiej i katedrę św. Jana oraz kościół Jezuitów i Rynek Starego Miasta⁷¹.

Do najciekawszych fotografii cyklu z pewnością należą widoki otoczenia Zamku od strony północno-wschodniej i wschodniej. Pierwsza (il. 7) - ukazuje prezbiterium katedry św. Jana, Kanonię i najbardziej nas interesujący

teren nad Wisłą z drewnianymi, partelowymi zabudowaniami koszar wojska rosyjskiego stacjonującego w Zamku. Na skraju zdjęcia, z prawej strony, widoczny piętrowy budynek, należący obecnie do Zamku (tzw. willa)⁷². Budynek ten, położony na rogu ul. Bugaj i nieistniejącej obecnie uliczki Folwarcznej (od 1904 zw. Kubańską), wchodził w skład zespołu budowli należących do Komory Celnej Wodnej, zajmującej od początku XIX w. teren między ul. Bugaj a Wisłą. Wzniesiono go w latach 40. XIX w. na pomieszczenie urzędu celnego komory wodnej. W okresie międzywojennym użytkowany był przez Kancelarię Prezydenta Rzeczypospolitej rezydującego w Zamku. Po II wojnie światowej mieścił Cen-

7. Fragment panoramy Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku - widok w kierunku północno-wschodnim na prezbiterium katedry św. Jana, Kanonię i teren nad Wisłą z zabudowaniami wojska rosyjskiego i budynkiem Komory Wodnej, 26 VIII 1873. Fot. K. Brandel, BP / Fragment of a panorama of Warsaw taken from the Clock Tower of the Casde - view looking south-eastwards towards the presbytery of St. John's Cathedral, the Kanonia and the land adjoining the Vistula with the buildings of the Russian Army and the old customs office, 26 August 1873. Photograph: K. Brandel, BP

tralny Zespół Artystyczny i Reprezentacyjny Orkiestry Ludowego Wolska Polskiego⁷³. W głębi zdjęcia dostrzec można rusztowania mostu kolejowego wznieszonego koło Cytadeli, ukończonego w 1875 r.⁷⁴. Druga fotografia - wykonana nad dachami Zamku w kierunku wschodnim - przedstawia zabudowę Pragi z sylwetą niedawno wzniesionej (w 1869) cerkwi p.w. św. Marii Magdaleny oraz obraz Podzamcza zabudowanego barakami wojskowymi. Z lewej strony zdjęcia widać fragment wspomnianego budynku Komory Wodnej. Uderzający jest widok terenu dawnego dolnego ogrodu zamkowego, który zmienia się stopniowo w klepisko obudowane koszarowymi barakami i stajniami. Z pięknego niegdyś ogrodu pozostały tylko

niewielkie kępy drzew otoczone niskim ogrodzeniem oraz ślad po szerokiej, środkowej alei.

Stan zagospodarowania podnóża Zamku doskonale też pokazuje zdjęcie Brandla (il. 8) wielokrotnie przez niego powielane, wykonane w kierunku wschodnim - na Nowy Zjazd, most Kierbedzia i Pragę⁷⁵. Na pierwszym planie widoczne dachy skrzydła saskiego Zamku i latarnia Wieży Władysławowskiej. U stóp Zamku - budynki koszar nad Wisłą: jeden długi, wzdłuż nasypu dojazdu do Nowego Zjazdu, który zastąpił drewniany barak znany z fotografii Beyera z lat 1859-1863 (zob. przypis 111), i dwa mniejsze u podnóża skarpy, wzdłuż ul. Bugaj biegnącej pod Arkadami. Na miejscu dawnych ogro-

8. Fragment panoramy Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku - widok w kierunku wschodnim na teren dawnego ogrodu zamkowego, Nowy Zjazd, most Kierbedzia i Pragę; na pierwszym planie fragment dachów skrzydła saskiego Zamku i latarnia Wieży Władysławowskiej, 26 VIII 1873. Fot. K. Brandel, MHW / Fragment of a panorama of Warsaw taken from the Clock Tower of the Casde - view looking eastwards onto the former gardens of the Casde, Nowy Zjazd, the Kierbedź Bridge and Praga; in the foreground is a fragment of the roofs of the Saxon wing of the Casde and the lantern of the Ladislaus Tower, 26 August 1873. Photograph: K. Brandel, MHW

9. Plac Zamkowy i Zamek Królewski od strony Krakowskiego Przedmieścia, ok. 1859. Fot. K. Beyer, IS PAN / The Castle Square and the Royal Casde taken from Krakowskie Przedmieście, ca. 1859. Photograph: K. Beyer, IS PAN

dów zamkowych nikle skupiska zieleni z drzewami i zniszczonymi, zdeptanymi trawnikami; z prawej strony przed barakiem, stojącym przy zjeździe, widoczne małe klomby. W pejzażu Nowego Zjazdu dostrzec można ciekawy element architektoniczny w postaci oszklonej galerii łączącej nasyp z gmachem łaźni Zdanowicza. W dali widoczna zabudowa Pragi z okrągłym budynkiem synagogi na skrzyżowaniu ulic Szerokiej i Petersburskiej (obecnie Wójcika i Jagiellońska).

Ostatnie zdjęcia Brandla z omawianego cyklu ukazują obraz Warszawy ujęty w kierunku południowo-wschodnim i południowym, z widokiem Wisły, zabudowy Powiśla, Mariensztatu i Nowego Zjazdu z dominującym budynkiem łaźni wojskowych Zdanowicza⁷⁶. Widać też fragmenty zamkowych dachów oraz zabudowania należące do Zamku - pałac Pod Blachą i Bibliotekę Królewską.

Na tarasie nad Biblioteką dostrzec można okrągłą fontannę zbudowaną w latach 60. XIX w.⁷⁷.

Dla badacza losów Zamku najcenniejszą grupą fotografii są widoki zamkowego gmachu. W konfrontacji z innymi źródłami historycznymi dokumentują one w zasadzie wszystkie poważniejsze zmiany w architekturze i stanie technicznym budowli oraz w zagospodarowaniu jej otoczenia, jakie zaszły od lat 50. XIX w. do roku 1918. W tym czasie Zamek poddany został wspomnianej przebudowie w latach 1851-1852, zmianom w wystroju elewacji w końcu lat 50. i przeobrażeniu jego wizerunku w wyniku likwidacji wieży telegrafu optycznego około 1860 r., a także kilku remontom, najczęściej ograniczającym się do odmalowania ścian, odnowienia sztukaterii, naprawy dachów, balkonów, tarasów, budowy kominów. Zdjęcia zarejestrowały wszystkie przemiany, jakie

nastąpiły w wyglądzie gmachu w następstwie tych prac - przekształcenia elewacji zamkowych, zmiany w zabudowie dachów (pokrycie dachu, kominy, piorunochrony), wystroju budynku (kraty w oknach, markizy, zadaszenie wejść), a także zmiany w sąsiedztwie gmachu wynikające z przeobrażeń urbanistyczno-architektonicznych miasta i unowocześniania urządzeń komunalnych, m.in. związane z regulacją, modernizacją oraz naprawą ulic, usprawnianiem dojazdu do Zamku, rozwojem komunikacji miejskiej, wprowadzaniem nowego oświetlenia miasta, zakładaniem i utrzymaniem zieleni. Zdjęcia ilustrują też losy kolumny Zygmuntowej, trwale wpisanej w krajobraz zamkowego otoczenia.

Najstarsze znane obrazy fotograficzne Zamku są dziełem Karola Beyera⁷⁸. Pochodzą z końca lat 50. oraz początku lat 60. XIX w. i przedstawiają widok od strony Krakowskiego Przedmieścia na elewację zachodnią i fragment elewacji południowej Zamku (do oficyny przy Bramie Grodzkiej) po zasadniczej przebudowie gmachu w latach 1851-1852, wykonanej na polecenie feldmarszałka Paskiewicza⁷⁹ (il. 9). Wprowadzone zmiany niekorzystnie wpłynęły na bryłę Zamku oraz jego wygląd od strony miasta i zamkowych ogrodów. Fasady gmachu zostały wówczas przekształcone, zgodnie z panującą tendencją, w stylu późnoklasycystycznym (oprócz elewacji saskiej od strony Wisły i Wieży Zygmuntowskiej), wg zmodyfikowanego projektu Jakuba Kubickiego i w nawiązaniu do koncepcji oficerów inżynierii z Dyrekcji Korpusu Inżynierii Wojskowej Jana Pawła Lelewela i Jana Thomasa z początku 1818 r. Pracami kierował mało znany inżynier ppłk Gustaw Cori, starszy adiutant Sztabu Głównego, naczelnik Wydziału IV Zarządu Kwatermistrzostwa Armii Czynnej⁸⁰, a realizatorami przebudowy byli architekci: Maurycy Kalicki, Ignacy Kwiatkowski i Ignacy Markiewicz, dawniejsi uczniowie Szkoły Sztuk Pięknych⁸¹. Dach Zamku został

obniżony i przysłonięty attyką ozdobioną wazonami i gipsowymi girlandami. Cokół parteru pokryto płaskim boniowaniem, zaś ściany od pierwszego do drugiego piętra zostały rozczłonkowane korynckimi pilastrami, zwieńczonymi lekkimi kapitelami. Przerobione zostały też okna na wyższych piętrach, które przemaalowano na kolor dębu i wykończono miedzianymi okuciami narożnymi⁸². Według Bolesława Podczaszyńskiego, który - można sądzić - nie podzielał negatywnej na ogół oceny tej przebudowy: „ścianki gładkie stąd przyozdobione zostały pilastrami jońskimi (kompozyt), zrobionymi na wzór znajdujących się w dziedzińcu zamkowym”. Miał on na myśli - jak uważał Stanisław Herbst - dekorację architektoniczną, Jakuba Fontany z 1768 r. znad Bramy Grodzkiej⁸³.

Warto zwrócić uwagę na dachy Zamku po pokryciu ich w latach 1856-1859 żelazną, malowaną blachą⁸⁴. W czasie tych prac usunięto - jak wspomniano - attykę z elewacji skrzydła południowo-wschodniego oraz zlikwidowano wazony w attyce elewacji południowej i zachodniej. Potrzebę wymiany konstrukcji i poszycia dachów ze względu na fatalny stan stropów i więźby dachowej stwierdziła komisja, powołana w 1853 r. rozkazem namiestnika Królestwa, w protokole z oględzin dachów przeprowadzonych 30 czerwca / 11 lipca 1853 r. W skład komisji wchodził m.in. Henryk Marconi⁸⁵. Wymianą dachówki kierował Komitet pod kierunkiem gen. mjr. Aureggia, p.o. naczelnika Inżynierów Armii do przebudowy dachów. Prace rozpoczęły się w połowie 1856 r. Planowano rozłożyć je na cztery lata, a ich koszt wyceniono na 70 tys. rubli. Ponieważ zakres robót powiększył się o odnowienie elewacji od strony Dziedzińca Wielkiego, naprawę niektórych balkonów i galerii prowadzącej do Katedry, przerobienie „dużego tarasu” oraz wykonanie remontu kilku wnętrz, ich ostateczny koszt wzrósł w 1860 r. do 89 297,42 rubli⁸⁶. Po remoncie „nowy

dach oparty na attyce miał kalenicę obniżoną o ok. 1,5 m, przy której ułożono ławy kominiarskie, i pokryty był żelazną, malowaną blachą⁸⁷.

Najstarsze zdjęcia Beyera zarejestrowały w otoczeniu Zamku jedną z nowości technicznych, które wówczas zaczęły pojawiać się na ulicach Warszawy - latarnię gazową (sześciotaflową) na żeliwnym słupie. Po raz pierwszy, eksperymentalnie, latarnie gazowe zainstalowano w tym miejscu w 1844 r. W kwietniu tego roku „Kurier Warszawski” donosił, iż na polecenie księcia namiestnika zamontowano w piwnicach Zamku „stosowny rezerwoar”, zaopatrywany w gaz przywożony codziennie z Fabryki Machin na Solcu, do oświetlenia na próbę schodów, głównego dziedzińca oraz okolic Zamku od strony pla-

cu Zamkowego. „Pierwszy raz oświetlono wschody i dziedziniec w Wielką Sobotę, a latarnia na ozdobnym słupie z lanego żelaza przy odwachu na pierwszym dziedzińcu zamkowym umieszczona, rzuca światło tak mocne, że w odległości 50 kroków, dokładnie przy nim czytać można”⁸⁸. Wkrótce - 29 maja 1844 r. - „Kurier” odnotował zainstalowanie na placu trzech nowych latarni, do których gaz dostarczał codziennie „wóz z gazem przenośnym”⁸⁹. Pierwsze 92 stałe latarnie gazowe zapalono w kilku miejscach Warszawy, w tym także na placu Zamkowym, 27 grudnia 1856 r.⁹⁰. W latach 1857-1858 rozpoczęto wprowadzanie oświetlenia gazowego w Zamku i zabudowaniach do niego należących. Prace prowadziło Towarzystwo Oświetlenia Gazem w Dessau na mocy umowy

10. Biwak wojska rosyjskiego na placu Zamkowym, jesień 1861. Fot. K. Beyer, IS PAN / Russian Army bivouac on the Castle Square, autumn 1861. Photograph: K. Beyer, IS PAN

11. Widok południowego skrzydła Zamku Królewskiego z oficyną przy Bramie Grodzkiej i Wieżą Grodzką oraz pałacu Pod Blachą. Przed Zamkiem drewniany barak żołnierzy rosyjskich strzegących siedzibę generała-gubernatora, lato 1863 (?)• Fot. M. Fajans, MNW/View of the southern wing of the Royal Castle taken from the outbuilding near the Justice Court Gate and the Justice Court Tower and the Tin-Roofed Palace. In front of the Castle are the wooden barracks of the Russian soldiers guarding the headquarters of the Governor General, summer 1863 (?)• Photograph: M. Fajans, MNW

z 6/18 sierpnia 1858 r., zawartej z Magistratem m. Warszawy⁹¹. W pierwszym rzędzie latarnie gazowe oświetliły dziedziniec Zamku (12 latarń), „schody do księcia”, „schody do księżnej” (w Wieży Władysławowskiej), bramę wjazdową (Grodzką), kuchnię. W 1860 r. zainstalowano 2 „płomienie gazowe” w pałacu Pod Blachą. W latach 1860-1861 większość pomieszczeń zamkowych była już oświetlona gazem⁹².

Zdjęcia Beyera z końca lat 50., jako jedne z pierwszych, utrwaliły wygląd oficyny przy Bramie Grodzkiej po jej przebudowie w latach 40. XIX w.⁹³. Oficyna wzniesiona około 1765 r. wg projektu Fontany stanowiła jedyny zrealizowany element planu przebudowy Zamku tego architekta z 1764 r. W latach 40. XIX w. budowla przybrała od strony południowej formę dwupiętrowej bryły opilastrowanej i zwieńczonej attyką z gipsowymi girlandami, zaś od strony zachodniej jej pięćoosiowa fasa-

da uległa skróceniu o jedną oś. Fasadę podzielono na dwie części: dolną, boniowaną, z czterema łukowymi wnękami, i górną, dwukondygnacyjną, ozdobioną jońskimi pilastrami. Prace ciągnęły się do 1852 r.⁹⁴. Przebudowaną oficynę można też obejrzeć na zamieszczonej fotografii Maksymiliana Fajansa (il. 11).

Skrócenie oficyny wiązało się niewątpliwie z budową wiaduktu Pancera. Nowe źródła dotyczące tej inwestycji odsłania artykuł Teresy Krogulec na temat czterech rysunków Feliksa Pancera, przechowywanych w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, które przedstawiają nieznane dotąd plany związane z projektowanym przez Pancera nowym zjazdem do Wisły i przebudową oficyny. Jeden z rysunków przewidywał przedłużenie budowli, tak że przesłoniłaby ona pałac Pod Blachą, a jej południowa fasada graniczyłaby bezpośrednio z projektowaną trasą; drugi zakładał likwidację oficyny. Plac przed południowym

skrzydłem Zamku, zamknięty perspektywą pałacu Pod Blachą, miał stanowić początkowy fragment Zjazdu. Ostatecznie zrealizowano rozwiązanie polegające na wspomnianym skróceniu oficyny z pięcio- na czteroosiową⁹⁵.

Prawdopodobnie w czasie przekształcania fasad Zamku w latach 1851-1852 lub w roku 1853 oficynę połączono z przybudówką przy Wieży Grodzkiej, „pełną, parterową zabudową z arkadowymi otworami okiennymi i balustradą otaczającą taras”. Przebudowany został też ryzalit Wieży Grodzkiej, w którym umieszczono trzy zamknięte półkolistości portfenetry, wychodzące na balkon⁹⁶.

Oficina została rozebrana w 1930 r. w związku z przebudową Wieży Grodzkiej i pracami remontowymi prowadzonymi na Zamku przez Adolfa Szyszko-Bohusza⁹⁷.

Widok przebudowanej oficyny i Wieży Grodzkiej znalazł się także na fotografii Beyera zatytułowanej *Nowy Zjazd do Wisły*, wchodzącej w skład wspomnianego albumu *Widoki m. Warszawy*, a przedstawiającej ujęcie z placu targowego na Mariensztacie na arkady wiaduktu Pancera i fragment południowo-wschodniego skrzydła Zamku Królewskiego⁹⁸. Na pierwszym planie widać zabudowania Mariensztatu, w głębi za wiaduktem - zamurowane Arkady Kubickiego. Fotografii tę przerysował w 1890 r. Andriolli i była ona wielokrotnie reprodukowana w XIX-wiecznych wydawnictwach⁹⁹.

Fragment Zamku widnieje również na dwóch interesujących zdjęciach Beyera ze słynnej serii widoków Warszawy wykonanych w czasie wydarzeń politycznych 1861 r. Cykl przedstawia place warszawskie z rozlokowanymi wojskami rosyjskimi, m.in. plac Zamkowy (il. 10) z namiotami wojskowymi, armatami i ustawioną w kozły bronią przed zachodnią fasadą gmachu¹⁰⁰. Biwakujące wojsko rosyjskie można dostrzec też u podnóża Zamku na fotografii Beyera z 22 maja 1861 r., należącej do również znanego cyklu zdjęć tego autora wy-

konanych podczas budowy mostu Kierbedzia¹⁰¹. Lokowanie namiotów wojskowych na Podzamczu w czasie wypadków politycznych 1861 r. potwierdzają źródła aktowe¹⁰².

Obraz wojska rosyjskiego stacjonującego na placu Zamkowym w okresie powstania styczniowego utrwalony został na znakomitym technicznie, wyjątkowo dużym zdjęciu Maksymiliana Fajansa¹⁰³ (il. 11). Według ustaleń Wandy Mossakowskiej zostało ono wykonane - wraz z fotografią Zamku od południowego wschodu - latem 1863 lub 1864¹⁰⁴. Na placu Zamkowym w pobliżu południowo-zachodniego narożnika Zamku widać drewniany barak i broń ustawioną w kozły oraz grupkę żołnierzy rosyjskich ochraniających siedzibę namiestnika. Uwagę zwraca wjazd na dziedzińiec pałacu Pod Blachą przy oficynie za Bramą Grodzką oraz urządzony tam niewielki, ogrodzony płotem skwer. W głębi widoczny most Kierbedzia w trakcie budowy, która trwała od 1859 do 1864. Zdjęcie Fajansa znakomicie dokumentuje wygląd skrzydła południowego Zamku, oficyny przy Bramie Grodzkiej, Wieży Grodzkiej i widocznego na dalszym planie - korpusu głównego i skrzydła północnego pałacu Pod Blachą.

Wśród zebranych fotografii znacznie rzadziej spotykane są widoki Zamku od strony Wisły. Nic w tym dziwnego, ponieważ w otoczeniu gmachu od tej strony zachodziły zmiany niekorzystnie wpływające na jego wizerunek w krajobrazie miasta. Teren dolnego ogrodu spacerowego, po przekazaniu go w latach 30. XIX w. wojsku pod budowę koszar i stajni oraz na plac ćwiczeń dla skoszarowanej przy Zamku rosyjskiej kawalerii, podlegał systematycznemu niszczeniu, zwłaszcza po 1856 r. Wycięto stare drzewa i krzewy, a plac musztry obudowano kilkoma parterowymi budynkami koszar i stajen, początkowo drewnianymi, następnie z czerwonej nietynkowanej cegły¹⁰⁵. Rozbudowę koszar wymuszała powiększająca się systematycznie liczba wojska ochraniającego

go siedzibę rosyjskiego wielkorządcy. W 1856 r. w Zamku i na Podzamczu stały cztery kompanie piechoty i sotnia kozaków kubańskich, tzw. czerkiesów. Łącznie w koszarach podległych Zarządowi Inżynierii Wojskowej zamieszkiwało 784 żołnierzy, którzy zajmowali m.in. Bibliotekę Królewską i Pokoje Królewiczowskie. Zarządzał nimi murgrabia kozszar Karski. Biura, pomieszczenia gospodarcze wojska i mieszkania oficerów mieściły się przeważnie na parterze i drugim piętrze Zamku oraz w pałacu Pod Błachą. Wojsko zajmowało też Arkady Kubickiego, w których ulokowano stajnie i magazyny oraz wspomniane baraki pod Zamkiem¹⁰⁶. W okresie nasilonych manifestacji patriotycznych 1861 r. „w samym Zamku i na podzamczu stały 4 kompanie piechoty, sotnia kozaków i 4 działa”¹⁰⁷. Ochronę Zamku stopniowo wzmacniano i w chwili wybuchu powstania styczniowego w koszarach zamkowych „konsystowało pięć rot piechoty”, dodatkowo zaś w namiotach na placu Zamkowym i wokół Zamku ulokowanych było około 400 piechurów i artylerzystów („prawie codziennie ilość komenderowanych tamże żołnierzy była zmieniana”)¹⁰⁸. Do 1865 r. „sotna” kozaków (ok. 100 ludzi) mieściła się w domu po Glazerze, położonym za Nowym Zjazdem, a następnie w barakach wzniesionych na dolnym tarasie zamkowym¹⁰⁹. Wykaz statystyczny z 1877 r. odnotowuje, iż w samym Zamku stacjonowały cztery kompanie wojska¹¹⁰.

Szpetną i chaotyczną zabudowę Podzamcza zarejestrował Beyer na fotografiach wykonanych w latach 1859-1863 z budującego się mostu Kierbedzia i wiaduktu Pancera. Jedna z nich, zatytułowana *Widok Zamku z mostu*, przedstawia fragment skrzydła południowo-wschodniego Zamku od ryzalitu środkowego do Biblioteki Królewskiej oraz położony wzdłuż nasypu Nowego Zjazdu jeden z wojskowych baraków¹¹¹. Widoczny drewniany, gontem kryty budynek wzniesiony został w latach 1861-1862. W tym celu „drzewa w klombach

powycinane zostały”¹¹². Postawienie drewnianych budowli nastąpiło wbrew postanowieniu Rady Administracyjnej z 18/30 czerwca 1847 r., stanowiącemu, że „nie wolno stawiać w pomienionej okolicy domów drewnianych mieszkalnych to jest mających ogniska, a gontami nawet niemieszkalne nowe budynki pokrywane być nie mogą”¹¹³. Za barakiem widać pozostałości zieleni ogrodów zamkowych. Na zdjęciu uwagę zwracają skrzydło południowo-wschodnie Zamku pozbawione atyki z gipsowymi girlandami oraz dachy po wspomnianej przebudowie w latach 50. i pomalowaniu w 1862 r.¹¹⁴. Kolejna fotografia tego autora (il. 12), o zbliżonym, ale szerszym ujęciu obejmującym teren do kościoła św. Anny, przedstawia wschodnią elewację pałacu Pod Błachą i przysłoniętą drzewami Bibliotekę Królewską¹¹⁵.

Widoczny na zdjęciach rząd drzew posadzonych na koronie skarpy w latach 50. XIX w. i zbudowany w tym czasie niski murek na jej krawędzi, ozdobiony wielkimi, klasycystycznymi wazonami, przesłaniać miał nieestetyczny widok roztaczający się z okien Zamku na koszarowe zabudowania. Jeszcze w 1853 r. „Kurier Warszawski” pisał z zachwytem: „Ogród za Zamkiem nad Wisłą ślicznie w tych czasach urządzony, dopełnia przyozdobień tego wspaniałego gmachu, który w roku zeszłym, z lakiem staraniem i okazałością, odnowiony został [mowa o remoncie przeprowadzonym przez Coriego - M.P.-Ch.]. Pomnożono drzewa, istniejące klomby, zasadzono nowe, skreślono na murawie kształtne w guście angielskim drogi, wywyższono grunt od strony Wisły, aby ogród od wylewu zabezpieczyć. Z Nowego Zjazdu wszystko to widzieć można, a obraz Zamku i pałacu Pod Błachą na górze, otoczonych zewsząd zielonością ogrodów, pomarańczowemi na nowo zbudowanej galerii drzewami, cudnie się ze wszech stron, a szczególniej wjeżdżającym do miasta od strony mostu przedstawia”¹¹⁶. Niestety, fotografie oraz

12. Zamek Królewski w Warszawie - widok z mostu Kierbedzia na elewację południowo-wschodnią Zamku, pałac Pod Blachą, budynek kuchni wojskowej (fragment Wielkiej Oficyny) oraz barak wzdłuż nasypu Nowego Zjazdu, mieszczący koszary, ok. 1859-1863. Fot. K. Beyer, MHW / The Royal Castle in Warsaw - view from the Kierbedź Bridge over the south-eastern elevation of the Castle, the Tin-Roofed Palace, the Army Canteen (a fragment of the Saskie Lodgings) and the barracks alongside the embankment of the Nowy Zjazd, ca. 1859-1863. Photograph: K. Beyer, MHW

relacje prasy z następnych lat dokumentują postępującą dewastację tego terenu. W „Kurierze Warszawskim” z 1902 r. zanotowano: „Do 1856 r. na dolnym tarasie był ogród publiczny [...]. Resztki starodrzewu z niego usunięto w 1898 r. Był to ogród urządzony w stylu francuskim, z główną aleją od schodów tarasu górnego do Wisły. Dwa boki ogrodu przecinały na krzyż prosto wytknięte aleje. Dookoła też biegła aleja. Przestrzeń ogrodu była o połowę mniejsza od ogrodu Krasińskich. W 1859 r. ogród był już zaniedbany, a niedługo potem wystawiono tu koszary dla kozaków oraz w 1871 r. stajnie - obecnie usuwane. Wnętrze ogrodu zmieniono na plac musztry, a drzewa powoli ginęły”¹¹⁷.

Znaczenie najstarszych zdjęć Podzamcza¹¹⁸ podnosi fakt zarejestrowania niewielkiego budynku położonego między pałacem Pod Blachą a Arkadami Kubickiego („budynek położony w rogu utworzonym przez taras zam-

kowy i budynek pałacu Pod Blachą”¹¹⁹) (zob. il. 12). Jest to zachowany południowy fragment tzw. stacji saskich (Wielkiej Oficyny), budowli wzniesionej w latach 40. i 50. XVIII w. dla pomieszczenia służby zamkowej, a zlikwidowanej w wyniku budowy Arkad Kubickiego. Od lat 30. XIX w. mieścił on kuchnię wojskową kozaków stacjonujących w Zamku¹²⁰. Z zachowanych źródeł wynika, że budynek rozebrano około 1875 r. (między 13 czerwca 1874 a 15 listopada 1875)¹²¹, zaś wcześniej, w 1866 r., usunięto z niego kuchnię ze względu na groźbę zawalenia się budowli¹²². O jego likwidacji pisał w 1904 r. „Kurier Warszawski”: „Ostatnie zmiany w tej dzielnicy zaszły w 1873 r. [błąd - zob. wyżej M.P.-Ch.], gdy zburzono ostatnią kamienicę, niegdyś należącą do dworzan - między szczytem pałacu a górnym tarasem Zamku”¹²³. Budynek doskonale widać jeszcze na późniejszej, niedatowanej fotografii nieznan-

13. Widok z mostu Kierbedzia na elewację południowo-wschodnią i wschodnią Zamku Królewskiego, fragment Biblioteki Królewskiej, Arkady Kubickiego oraz ogród na górnym tarasie zamkowym, lato 1863 lub 1864. Fot. M. Fajans, MNW/View taken from the Kierbedź Bridge looking towards the south-eastern and eastern elevation of the Royal Castle, fragment of the Royal Library, the Kubicki Arcades and the garden on the upper terrace of the Castle, summer 1863 or 1864. Photograph: M. Fajans, MNW

go autora, ukazującej elewację Zamku od strony Wisły, Bibliotekę Królewską, Arkady Kubickiego i ul. Bugaj biegnącą wzdłuż arkad¹²⁴. Na powyższych zdjęciach dostrzec także można wspomniany murek z wazonami na krawędzi skarpy.

Fotografie Podzamcza potwierdzają likwidację założeń projektowych i dewastację niezwyklej budowli, jaką były arkady wzniesione wg projektu Jakuba Kubickiego w latach 1818-1821 nad biegnącą u podnóża skarpy ul. Boczną. Sklepienie ich unosiło „ogród sztuczny”, połączony z ogrodami na skarpie. Po powstaniu listopadowym, w latach 1834-1837, przeprowadzono remont budowli - głównie sklepień - i ulokowano w niej, początkowo prowizorycznie, stajnie dla pułku kozaków kubańskich stacjonujących w Zamku, niwecząc tym samym przelotowość „sklepionej ulicy”¹²⁵. Jak zaświadczały źródła archiwalne, ówczesna administracja Zamku nie

potrafiła uporać się z problemem wilgoci przenikającej przez sklepienia arkad, dlatego remonty znajdujących się tam pomieszczeń odbywały się bardzo często¹²⁶. W latach 1838-1839 Arkady Kubickiego zamurowano, niszcząc całkowicie wygląd i funkcje ażurowej budowli¹²⁷. W każdej z zabudowanych ścian umieszczono trzy prostokątne okienka. Pojedyncze okna ulokowano też w zasklepiionych otworach owalnych. Do pomieszczeń pod arkadami prowadziły trzy drewniane bramy: dwie w bocznych ścianach budowli i jedna w arkadzie środkowej (niewidoczna na zdjęciu). Wymieniona wyżej fotografia z widokiem Zamku od strony Wisły utrwaliła stan sklepień tarasu nad stajniami kozackimi po remoncie wykonanym w 1859 r.¹²⁸.

Opis ogrodów zamkowych i terenów Podzamcza z lat 60. i 80. XIX w. przekazał niezastąpiony Antoni Zaleski w *Listach do przyjaciółki*, drukowanych w latach 1885-1887 w krakowskim

dzienniku „Czas” pod pseudonimem Baronowa XYZ: „[ogrody] jeszcze przed rokiem 1863 wyglądały uroczo, bo ogród zamkowy rozciągał się aż do samej Wisły, a mostu żelaznego i tak zwanego Żjazdu nie było wcale. Po schodach tarasowych zstępował Stanisław [August] aż na sam brzeg i tam go oczekiwały przepyszne gondole, wioząc co wieczór wesołe towarzystwo królewskie do ukochanych Łazienek. Dziś [lata 80.] dzieli ogród zamkowy od Wisły przebrzydła lacha piaskowa, a na niej baraki ułańskie, obszarpane, brudne, cuchnące, psują najpiękniejszy niewątpliwie widok całej Warszawy, sięgający gdzieś w dal, aż poza Wisłę, Pragę i Grochów”¹²⁹. Opisany przez Zaleskiego stan ogrodów zamkowych z lat 60. ilustruje znakomite zdjęcie M. Fajansa (il. 13), wykonane latem 1863 lub 1864 r.¹³⁰. Zasługuje ono także na uwagę

ze względu na doskonale widoczne szczegóły elewacji zamkowych od strony Wisły.

Zgromadzone fotografie Zamku dokumentują stan techniczny gmachu i prace remontowe, którym budowla była poddawana od lat 50. XIX w. do 1918 r., pozwalając tym samym ocenić dbałość administracji rosyjskiej o historyczny obiekt. Na podstawie zachowanych źródeł aktowych oraz zdjęć można stwierdzić, że dość często odnawiane były ściany i dachy Zamku, zwłaszcza od jego reprezentacyjnej zachodniej i południowej strony. Częstotliwość tych robót wynikała zarówno z rangi i potrzeb użytkownika gmachu, jak i z niskiej jakości ówczesnych prac remontowych, co również potwierdzają przekazy źródłowe.

Zdjęcie Beyera z serii widoków wykonanych z dzwonnicy przy kościele św. Anny około 1860 r., a więc zaledwie

14. Zamek Królewski w czasie remontu Wieży Zegarowej, 26 VIII 1873. FOL K. Brandel (?), MHW / The Royal Castle during renovation works on the Clock Tower, 26 August 1873. Photograph: K. Brandel (?), MHW

parę lat po gruntownej przebudowie Zamku przez Coriego, dokumentuje poważne zniszczenia zamkowych elewacji¹³¹. Poddano je ponownemu remontowi w latach 1867-1868¹³². Rozpoczęcie tych prac w maju 1867 r. wiązało się z projektowanym na czerwiec tego roku przyjazdem do Warszawy cara Aleksandra II. Na ustne polecenie namiestnika Berga pośpiesznie odświeżono „front Zamku” i „część widoczną Pałacu pod Blachą”¹³³. Stan Zamku po zakończeniu tych prac oraz po kapitalnym remoncie dachów w latach 1871-1872 wykonanym przez firmę Rothmila¹³⁴ i wcześniejszych pracach blacharskich przy dachach gmachu od strony Nowego Zjazdu, podczas których podwyższono kominy¹³⁵, pokazuje zdjęcie nieznanego autora z początku lat 70. XIX w.¹³⁶. O dacie fotografii świadczy stan Wieży Zegarowej przed remontem rozpoczętym w 1873 r.

Na zdjęciu tym warto zwrócić uwagę na narożną kamienicę przy ul. Świętojańskiej 2, zw. Mansjonarią, a od czasów przedwojennych także kamienicą Kościelskich. Fotografia ukazuje wygląd budynku po przebudowie przeprowadzonej przez kupca Franciszka Szpringera, właściciela kamienicy od 1869 r. W wyniku remontu zlikwidowano międzypiętrowe gzymsowania, wprowadzono obramienia sztukatorskie okien i pionowe, międzyokienne pilastry czwartej kondygnacji. Na dachu ustawiono trzy wysokie lukarny¹³⁷. W kamienicy do I wojny mieściły się sklep wędliniarski firmy Szpringera, znany z wyśmienitych serdelków i kiełbas, ponadto handel spirytualiami firmy „Uładówka”¹³⁸ oraz „Gabinet Interesów Prywatnych”, świadczący usługi prawnicze, finansowo-kredytowe i pośrednictwo pracy. W styczniu 1918 r. kamienicę kupił Władysław August Kościelski¹³⁹.

Stan Zamku po remoncie w latach 60. dokumentuje także fotografia Jana Mieczkowskiego z lat 1869-1873¹⁴⁰. W widoku tym interesująca wydaje się brama wiodąca na Dziedziniec Kuchenny Zamku, zbudowana w latach 30.

XIX w. po rozebraniu kaplicy św. Małgorzaty¹⁴¹. Uwagę przykuwa również nowe otoczenie kolumny Zygmunta - basen z wodotryskiem, uruchomiony 14 kwietnia 1855 r., a zaprojektowanym przez Henryka Marconiego w postaci czterech trytonów trzymających w ustach wzniesione do góry konchy, z których biła woda. Rzeźby wykonano wg projektu niemieckiego rzeźbiarza Augusta Kissa w fabryce Karola Mintera w Warszawie¹⁴².

Jedną z poważniejszych prac remontowych prowadzonych na Zamku w 2. połowie XIX w. był wzmiankowany remont Wieży Zegarowej w latach 1873-1874. Zachowało się zdjęcie przypisywane Konradowi Brandtowi (il. 14), wykonane 26 sierpnia 1873 r., przedstawiające wieżę oplecioną rusztowaniami, na których dostrzec można postacie mężczyzn przy aparacie fotograficznym ustawionym na statywie, podczas wspomnianego zdejmowania panoramy Warszawy z Wieży Zegarowej Zamku¹⁴³. Porównanie fotografii z zamieszczonym w 1875 r. w „Kłosach” drzeworytem pt. *Były Zamek Królewski w czasie reparaacji wieży w 1873 roku*, wykonanym na jej podstawie wg rysunku Dymitrowicza, potwierdza, że zdjęcie niewątpliwie dotyczy tego remontu¹⁴⁴.

Remont wieży nastąpił w wyniku oględzin przeprowadzonych 7 maja 1872 r. przez Architekta Zamku Adolfa Loeve, majstra ciesielskiego Jana Bevensee oraz Intendenta Zamku Stanisława Steczkowskiego; wykazały one, że jej górna część - *la fleche de la tour* - zmurzała i „przy wietrze chwieje się i grozi zawaleniem”. Prace wykonano w 1873 r., a prowadzili je m.in. majster Jan Bevensee (roboty rozbiórkowe i ciesielskie), złotnik Romuald Dobrowolski i majster Abram Rothmil (roboty blacharskie)¹⁴⁵. Rekonstruowany hełm wieży pokryto blachą miedzianą, banię i strzałę (szpicę) pozłociono, wykonano też nowy szyber. Koszt remontu wyniósł 7346 rubli 29 kopiejek¹⁴⁶. Zachowane akta dowodzą, że administracja gmachu przy-

15. Zamek Królewski po remoncie Wieży Zegarowej i odnowieniu elewacji w 1873, połowa lat 70. XIX w. Fot. K. Brandel, MHW/ The Royal Castle after the renovation of the Clock Tower and the elevation in 1873, mid 1870s. Photograph: K. Brandel, MHW

wiażywała wyjątkowo dużą wagę do sposobu i jakości wykonania prac remontowych Wieży Zegarowej. Świadczy o tym obszerność korespondencji dotyczącej robót, a przede wszystkim znalezione bezprecedensowe dokumenty - opis wieży z „uzasadnieniem jej architektonicznego i artystycznego znaczenia” oraz pismo ze wskazówką o konieczności ostrożnego prowadzenia prac, aby nie zatrzeć historycznego kształtu budowli¹⁴⁷.

Latem 1873 r. odnowiono także elewacje gmachu od strony placu Zamkowego, Nowego Zjazdu, ul. Kanonii i wokół Dziedzińca Wielkiego, wraz z naprawą sztukaterii - wianków, lwich główek i jońskich kapiteli. Prace wykonali: majster Joachim Eppen (prace sztukatorskie), Sikorski (kamieniarskie), Kurc (stolarskie i ślusarskie), Godzki (malar-

skie), Rudzki (żeliwne), Rothmil (blacharskie), Rudinger (szklarskie). Jak stwierdzono w dokumentach związanych z remontem, kolor zamkowych ścian uzgodniony był z Intendentem i Architektem Zamku¹⁴⁸. Odnowieniu poddano też tarczę zegara z wieży - oczyszczono cyfry, wskazówki i słońce, zaś samą tarczę pomalowano czarną, olejną farbą. Prace te wykonał Jan Okon (Okoi)¹⁴⁹.

Wygląd Zamku i Wieży Zegarowej po zakończeniu tych remontów znamy z fotografii Brandla z połowy lat 70. zatytułowanej *Zamek i kolumna króla Zygmunta* (widok od strony Krakowskiego Przedmieścia), wchodzącej w skład albumu *Widoki Warszawy*¹⁵⁰ (il. 15). Uwagę zwraca obramienie Bramy Zegarowej pomalowane ciemną farbą.

Zdjęcia Zamku i jego otoczenia wykonane przed wynalezieniem migawki charakteryzują się niewielką ilością informacji o życiu tego fragmentu Warszawy. Te wędutowe widoki są na ogół znakomitym zapisem obrazu urbanistyczno-architektonicznego miasta, ale przekazem statycznym, pozbawionym ruchu ulicznego, zdeterminowanym ówczesnym poziomem techniki fotograficznej. Przedstawione na zdjęciach miasto jest wyludnione, ponieważ fotografie wykonywano wczesnym rankiem, kiedy ulice były puste. Próby zarejestrowania ruchu kończyły się niepowodzeniem. Przykładem jest fotografia nieznanego autora z lat 70., przedstawiająca widok z ul. Podwale na Zamek i plac Zamkowy z przejeżdżającymi dorożkami i furmankami¹⁵¹. Pojazdy są tu zamazane („poruszone”), co wskazuje, że wykonano ją przed wynalezieniem przez Brandla aparatu do zdjęć migawkowych. Uwagę na zdjęciu zwraca jaśniejszy od pozostałych pięter kolor ścian parteru Zamku.

Mimo ograniczeń technicznych i unikania przez fotografów sztafażu, na wczesnych fotografiach można jednak

odnaleźć wiele informacji związanych z rozwojem miasta i jego infrastruktury. Zmiany w komunikacji miejskiej w okolicach Zamku zarejestrowały m.in. dwa zdjęcia nieznanymi autorami z lat 70. i początku 80. XIX w. z widokiem Zamku ujętym z kamienicy Johna, pokazujące m.in. przebieg torów kolei konnej przez plac Zamkowy i Krakowskie Przedmieście, łączącej dworzec kolei Warszawsko-Wiedeńskiej z dworcami praskimi poprzez nowo wybudowany most Kierbedzia¹⁵². Kolej konną uruchomiono w Warszawie 11 grudnia 1866 r. Jej trasa przebiegała ulicami Marszałkowską, Królewską, Krakowskim Przedmieściem i przez Nowy Zjazd do mostu Kierbedzia. Widoczny na pierwszym ze zdjęć (il. 16) pojedynczy tor kolei, biegnący w południowej części placu Zamkowego w kierunku Nowego Zjazdu (tramwaje musiały zmieniać się na specjalnej mijance) oraz brak szyn tramwajowych prowadzących w stronę ul. Senatorskiej, położonych w 1881 r., świadczy, że zdjęcie wykonano przed rozbudową kolei konnej na placu Zamkowym, rozpoczętą w październiku 1880 r.

16. Zamek Królewski i fragment Nowego Zjazdu - widok od południowego zachodu, przed 1880. Fot. Autor nieznanym, BP / The Royal Castle and a fragment of Nowy Zjazd - view taken from the southwest, before 1880. Photograph: Author unknown, BP

W tymże roku Magistrat Miasta Warszawy zawarł umowę z Brukselskim Towarzystwem Kolei Konnych na rozbudowę linii tramwaju konnego w Warszawie i już w rok później, po budowie nowej i przebudowie starej sieci, 18 października 1881 r. „ze stacji głównej na Muranowie” ruszył pierwszy wóz¹⁵³.

W otoczeniu Zamku zapisanym na tych fotografiach uwagę zwraca niewielki skwer przed oficyną przy Bramie Grodzkiej przy wjeździe na dziedziniec pałacu Pod Blachą oraz tzw. żelazny domek na rogu Nowego Zjazdu i ul. Mariensztat, a także widoczny w perspektywie zjazdu dominujący budynek łaźni parowych Zdanowicza (następnie własność Towarzystwa Akcyjnego Łaźni Parowych). W późniejszym czasie budynek łaźni został zasłonięty przez kamienicę mieszczącą Szkołę Reálną. Fotografie dokumentują wspomniany już jaśniejszy kolor ścian parturu Zamku.

Przebieg kolei konnej przez plac Zamkowy po 1881 r. pokazuje zdjęcie Mauricego Puscha pt. *Pl. Zamkowy od Krakowskiego Przedmieścia*¹⁵⁴ (il. 17). Dokumentuje ono także poważne zniszczenie trzonu kolumny Zygmunta, świadczące, że fotografię wykonano przed remontem pomnika przeprowadzonym w 1887 r. Koło balustrady otaczającej wodotrysk przy kolumnie wiadać nowy typ latarni gazowej o trzech czasach, zapewniających większą siłę światła.

Statyczne oblicze Warszawy przedstawione na najstarszych fotografiach miasta zmienia się w połowie lat 80., jak już wspomniano, po wynalezieniu przez Brandla fotorewolweru. Jednym z pierwszych obrazów Warszawy tego autora, zrobionym nowym aparatem, jest znakomita fotografia Zamku i kolumny Zygmunta wykonana około 1884 r. z okna kamienicy Johna (il. 18), pochodząca z albumu *Warszawa* Dzięki zasto-

17. Zamek Królewski i kolumna Zygmunta od strony Krakowskiego Przedmieścia, 1881-1885. Fot. M. Pusch, MNW / The Royal Castle and the Sigismund Column viewed from Krakowskie Przedmieście, 1881-1885. Photograph: M. Pusch, MNW

18. Widok z okna kamienicy Johna na plac Zamkowy, Zamek Królewski po remoncie w latach 1882-1883 i na zniszczoną kolumnę Zygmunta, ok. 1884. Fot. K. Brandel, MHW / View from a window of the John Tenement House onto the Castle Square, The Royal Castle after renovation work in the years 1882-1883 and the damaged Sigismund Column, ca. 1884. Photograph: K. Brandel, MHW

sowaniu aparatu do zdjęć migawkowych Brandlowi udało się uchwycić obraz ruchliwego placu Zamkowego, wypełnionego pieszymi i wieloma pojazdami, wśród których zwraca uwagę tramwaj konny otwarty na boki, z płaskim dachem. Tutaj również widać zły stan trzonu kolumny Zygmunta.

Wspomniana fotografia zasługuje także na uwagę, ponieważ dokumentuje wygląd Zamku po kolejnym remoncie, który przeprowadzono w latach 1882-1883. Latem 1882 r. odnowiono ściany gmachu od strony placu Zamkowego, Nowego Zjazdu i Dziedzińca Kuchenego, a także ściany pałacu Pod Blachą, zaś w 1883 r. ściany Zamku od strony Wisły i tzw. II dziedzińca (czyli Dziedzińca Wielkiego). Remont wykonały znane

warszawskie firmy: Władysława Czosińskiego (prace murarskie i tynkarskie), Jana Bevensee (ciesielskie), Bolesława Syrewicza (kamieniarskie), Jana Zbranickiego (sztukatorskie), Abrama Rothmila (dekarskie), Jana Tomczyckiego (malarskie) i S. Boguckiego (brukarskie). Zamkowe ściany pomalowano na kolor różowo-piaskowy¹⁵⁶. Na fotografii interesująca jest ciemna tarcza zegara na wieży Zamku przed odnowieniem przez Friedricha Wege w 1885 r.¹⁵⁷.

Z przebiegu wspomnianego remontu niewątpliwie pochodzi fotografia Aleksandra Karoliego, przedstawiająca plac targowy na Mariensztacie i arkady wiaduktu Pancera oraz pokryte rusztowaniami ściany południowego skrzydła Zamku, Wieży Grodzkiej i pałacu Pod

Blachą¹⁵⁸. Główną treścią tego zdjęcia jest obraz targu na Mariensztacie, który służył z handlu owocami i produktami rolnymi przywożonymi pobliską Wisłą. Uwagę zwraca widoczny przy zachodnim boku placu charakterystyczny budynek w typie polskiego dworku. Zgromadzona na placu sterta kamieni służyła prawdopodobnie do naprawy brukowanej nawierzchni okolicznych ulic. Pod prawą arkadą wiaduktu Pancera widać wlot w ul. Bugaj biegnącą u podnóża skarpy wzdłuż Arkad Kubickiego, która przejęła funkcję przeprowadzonej pod arkadami ul. Bocznej.

Trafny komentarz do częstych remontów Zamku prowadzonych przez Rosjan zamieścił Antoni Zaleski w jednym z listów Baronowej XYZ: „Co rok prawie Zamek się restauruje i niejedno zapewne nie zdoła się ostać, i zaginie w prowadzonych przez petersburskiego architekta przeróbkach. [...] Dziś już pomalo-

wano Zamek na kolor ceglasto-pomarańczowy, a niebawem dostanie on zapewne dach zielony, a może i czerwone okiennice, aby lepiej przypominał mieszkańcom swoim ukochaną Ufę, Tambow i Wołogdę¹⁵⁹.

Zły stan zamkowych elewacji, zarejestrowany na wielu zdjęciach, świadczy o niewłaściwym, powierzchownym wykonaniu prac remontowych. Jak wynika z korespondencji administracji gmachu z Ministerstwem Dworu Cesarskiego w Petersburgu, jednym z powodów mógł być często sygnalizowany brak wystarczających środków finansowych, który skutkowało opóźnieniem prac oraz ich „oszczędnościowym” wykonaniem, innym - konieczność uzgadniania nawet drobnych robót ze wspomnianym ministerstwem w Petersburgu.

Po remoncie z początku lat 80. w krótkim czasie ściany Zamku wymagały odświeżenia. Odnowiono je w latach

19. Plac Zamkowy i Zamek Królewski w czasie remontu - widok od strony Krakowskiego Przedmieścia, po 1892. Fot. K. Brandel, MHW / The Castle Square and the Royal Castle while under renovation - view from Krakowskie Przedmieście, after 1892. Photograph: K. Brandel, MHW

20. Zamek Królewski od strony Wisty. Na pierwszym planie wjazd na wiadukt Pancera. Przed Arkadami Kubickiego drewniane baraki należące do wojska stacjonującego w Zamku, 1892-1895. Fot. M. Pusch, MHW/ The Royal Casde viewed from the Vistula. In the foreground is the entrance to the Pancer Flyover (viaduct). In front of the Kubicki Arcades are the wooden barracks of the army stationed at the Casde, 1892-1895. Photograph: M. Pusch, MHW

1887-1888, a po stwierdzeniu w 1891 r. uszkodzeń elewacji - ponownie w latach 1892-1895.

Pierwszy z remontów, prowadzony pod kierunkiem Architekta Zamku Jana Kieślowskiego, objął wszystkie ściany zewnętrzne Zamku. Prace murarskie i tynkarskie wykonał Władysław Czosnowski, roboty kamieniarskie i sztukatorskie - Paweł Płodowski, zaś firma Antoniego J. Strzałeckiego, warszawskiego malarza i kolekcjonera, przemaalowała ściany Zamku farbą olejną na kolor jasnoczerwony, a okna i drzwi na kolor dębu. Odbito starą sztukaterię, naprawiono gzymsy, wianki w attyce i jońskie kapitele. Remont - co potwierdzają źródła archiwalne i prasa warszawska - ukończono jesienią 1888 r.¹⁶⁰. Odnawianie elewacji saskiej od strony Wisły trwało do 1890 r. Przebudowano wówczas galerie biegnące wzdłuż skrzydła północno-wschodniego, zniekształcając - zda-

niem Aleksandra Króla - „arkady obu galerii widokowych z czasów Augusta III”¹⁶¹.

Komisja odbierająca wymienione prace zanotowała liczne usterki, przede wszystkim łuszczenie się farby, dlatego już we wrześniu 1891 r. w czasie przeglądu stanu technicznego Zamku i budowli do niego należących stwierdzono potrzebę ponownego odnowienia ścian, sztukaterii, okien i drzwi, a także konieczność naprawy dachów. Roboty te wykonano w latach 1892-1895. Jak pisała w 1895 r. prasa warszawska i potwierdzają źródła archiwalne: „w 1892 r. odrestaurowano wieżę i fasadę zewnętrzną, przy czym odnowiono także wszystkie wewnętrzne pokoje zajęte przez Jenerał-gubernatora”¹⁶².

Ważne zdarzenie z przebiegu tego remontu odnotował „Wędrowiec”. Otóż w czasie odnawiania ścian wokół Dziedzińca Wielkiego, na elewacji dawnego Dworu Wielkiego „po odbiciu sta-

21. Zamek Królewski od strony Wisły z widokiem Biblioteki Królewskiej, Arkad Kubickiego, tarasu i ogrodu zamkowego, przed 1898. Fot. E. Troczewski. Repr. za: *Vues de Varsovie*, wyd. i fot. Photographie des Theatres et de la Société des Beaux Arts Edouard Troczewski, Warszawa przed 1898, s. 1 / The Royal Casde from the Vistula with a view of the Royal Library, the Kubicki Arcades, the terrace and castle gardens, before 1898. Photograph: E. Troczewski. Repr. after *Vues de Varsovie*, ed. and photog.: Photographie des Theatres et de la Société des Beaux Arts Edouard Troczewski, Warsaw before 1898, p. 1

rych tynków z jednej ścian Zamku od strony głównego dziedzińca, ukazały się olbrzymie okna zamurowane, z obramowaniem kamiennym w stylu czysto starogotyckim, które oglądali budownicy pp. [Józef Pius] Dziekoński, [Władysław] Marconi, malarz Antoni Strzalecki i wiele innych osób. Pamiętam - pisze dziennikarz - że p. Dziekoński był bardzo zachwycony tymi oknami i zamierzał je nawet odfotografować, lecz opóźnił się, bo nazajutrz były zakryte świeżym tynkiem [...]. Budowniczo- wie oglądający wówczas owe okna wyrażali opinię, że Zamek dawniejszy Zyg- muntowski, lub może jeszcze za czasów książąt mazowieckich, zbudowany był w stylu gotyckim i nie byłoby w tym nic nadzwyczajnego, boć przecież w owej epoce przeważnie budowano zamki z kamienia i w ostrołuku¹⁶³. Gotycka

elewacja Dworu Wielkiego z ostrołukowymi wnękami pozostała w ukryciu aż do 1921 r., kiedy odsłonił ją ponownie Kazimierz Skórewicz¹⁶⁴.

Z przebiegu remontu z lat 90. zachowały się dwa świetne zdjęcia Brandla¹⁶⁵. Pierwsze (il. 19) przedstawia południową część skrzydła zachodniego i fragment skrzydła południowego Zamku pokryte rusztowaniami, drugie - widok Zamku w końcowej fazie remontu, o czym świadczy pozostawiony szalunek przy portalu Bramy Zegarowej oraz rozebrany bruk przy cokole fasady zachodniej. Uwagę zwraca nowa, jasna tarcza zegara zamkowego, która w 1885 r. zastąpiła stary cyferblat, pokryty czarną, olejną farbą. Reperację zegara wykonał Friedrich Wege¹⁶⁶. Pierwsze z wymienionych zdjęć cechuje bogactwo zarejestrowanych szczegółów, dzięki czemu

uchwycony obraz dostarcza wielu informacji o zabudowie otoczenia Zamku, stanie i wyglądzie ulic, elementach małej architektury (latarnie, słup ogłoszeniowy, szyldy), a nawet o ówczesnej modzie. Interesujące jest tu rozmieszczenie ulicznych latarni, ustawionych jeszcze na jezdni, przy rynsztokach.

Obraz Zamku od strony Wisły po odnowieniu ścian w latach 90., ale przed remontem dachów, zarejestrowało bardzo dobre zdjęcie Puscha (il. 20) z lat 1892-1895¹⁶⁷. Na pierwszym planie widać wjazd na wiadukt Pancera, zaś u podnóża tarasu zamkowego wzdłuż Arkad Kubickiego uwagę zwracają dwa drewniane baraki, mieszczące wówczas lewy kuchnię, a prawy piekarnię wojskową; później w obu znajdowały się stajnie kozackie. Wzniesiono je w latach 90. na miejscu zabudowań z muru pruskiego, zajmowanych przez oddziały Lejbgwardii Wołyńskiego Pułku, które - jak zanotowała prasa - rozsypały się całkiem przed 1884 r.¹⁶⁸. Po toczącej się

od 1892 r. dyskusji baraki rozebrano w 1902 r., o czym w tymże roku donosił „Wędrowiec”: „Zaczęto zrzucać dwie drewniane stajnie kozackie znajdujące się na dolnym tarasie zamkowym, a wzniesione tu w 1871 r. Z usunięciem tych stajen odsłoni się widok wprost na rzekę z okien zamkowych”¹⁶⁹. Nadzieje te nie zostały spełnione, ponieważ wkrótce na miejscu rozebranych stajni postawiono nowe zabudowania dla wojska, najpierw drewniane, następnie murowane, w postaci dwóch budynków - stajni ulokowanej „wzdłuż skarpy zjazdu do mostu” oraz koszar wzniesionych „pod samymi murami górnego tarasu, na początku ulicy Bugaj”¹⁷⁰. Stosy desek piętrzących się przy nasypie wiodącym na Nowy Zjazd pochodzą prawdopodobnie z rozebranego baraku, znanego z wcześniejszych zdjęć.

Z innych przekazów fotograficznych, pokazujących od strony Wisły odnowiony w latach 90. Zamek, warto wymienić wielokrotnie reprodukowaną fotografię

22. Wymiana bruku na placu Zamkowym, 1896. Fot. Autor nieznan, MHW/ Changing the cobblestones on the Castle Square, 1896. Photograph: Author unknown, MHW

Brandla z początku lat 90. XIX w.¹⁷¹, a także nieco późniejsze, równie znane, zdjęcie Troczewskiego (il. 21) z albumu *Vues de Varsovie*, wykonane po remoncie dachów Zamku w latach 1892-1894¹⁷². Na obu zdjęciach nie ma już budynku kuchni kozaków (fragment Wielkiej Oficyny), położonego między Biblioteką Królewską a Arkadami Kubickiego, który wyburzono około 1875 r. Fotografia Troczewskiego pokazuje nowe ogrodzenie ze sztachet drewnianych, postawione wzdłuż zabudowań wojskowych po prawej stronie ul. Bugaj. Fragmenty tego ogrodzenia przygotowane do zamontowania, oparte o ścianę prawego baraku, widać także na wspomnianej wyżej fotografii Puscha. Troczewski utrwalił również na kliszy próbę rozwiązania uciążliwego i trudnego dla ówczesnej administracji zamkowej problemu zawilgocenia Arkad

Kubickiego przez założenie na ich sklepieniu widocznych na fotografii wylotów wentylacyjnych. Pisała o tym prasa warszawska: „Na górnym tarasie urządzone są wyloty wentylacyjne ze stajen znajdujących się pod tarasem. Stajnie te o sklepieniach arkadowych są wilgotne. Przed 20 laty [lata 80. XIX w. - M.P.-Ch.] nadbudowano nad stajniami cały wierzch, przez co taras uległ zeszepeceniu, gdyż dobudówka była wyższa o kilka stóp od dalszych trawników¹⁷³.”

Remonty Zamku często poprzedzały wizyty rosyjskich monarchów w Warszawie, którym nadawano niezwykle bogatą oprawę. Tak działo się przed wspomnianym już przyjazdem cara Aleksandra II w 1867 r., zaś jeszcze większy zasięg przybrały przygotowania do odwiedzin cara Mikołaja II w 1897 r. Odnowienie ścian Zamku w latach 90. niewątpliwie wiązało się

23. Widok z Krakowskiego Przedmieścia na plac Zamkowy i Zamek Królewski, lata 90. XIX w. Fot. K. Brandel, MHW / View taken from Krakowskie Przedmieście looking towards the Casde Square and the Royal Casde, 1890s. Photograph: K. Brandel, MHW

z planowanym przyjazdem monarchy rosyjskiego. O przygotowaniach do tej wizyty pisała prasa, donosząc, iż „od kilku dni jest dokonywana restauracja zewnętrzna pawilonów frontowych b. Zamku Królewskiego od strony Zjazdu. W dniu wczorajszym [5 sierpnia 1897 - M.P.-Ch.] na szczycie Wieży głównej założono b. misterne rusztowanie, umocowane linami i łańcuchami. Publiczność zgromadza się tłumnie, podziwiając zręczność robotników, którzy pną się po zawieszonych w powietrzu drabince”¹⁷⁴.

Przyjazd cara poprzedziła też istotna przebudowa nawierzchni placu Zamkowego. W latach 90. XIX w., po zakończeniu trwających od lat 80. robót kanalizacyjnych i wodociągowych, projektowano nowe zagospodarowanie tego terenu. Plan przewidywał wytyczenie dwóch dróg przejazdowych pokrytych brukiem

z kostki drewnianej - jednej wychodzącej ze zbiegu ulic Krakowskiego Przedmieścia i Nowego Zjazdu i drugiej ze zbiegu ulic Senatorskiej i Podwale. Ponadto zamierzano wykonać szerokie chodniki z płyt betonowych wzdłuż kamienic północnej i zachodniej pierzei placu oraz założyć dwa skwery - jeden zaczynający się przy Bramie Grodzkiej i ciągnący się do Bramy Zegarowej oraz drugi - od strony ulic Podwale i Senatorskiej, wychodzący w kierunku środka placu¹⁷⁵.

Projekt nie został w pełni zrealizowany. W 1896 r. zniwelowano jedynie plac o około 75 cm i położono nawierzchnię z kostki granitowej na podkładzie betonowym¹⁷⁶. Pozostałością owego planu był skwer utworzony wzdłuż zachodniej fasady Zamku. Na geometrycznie zaprojektowanym klombie zasadzono topole i krzewy, a w następnych latach świerki.

24. Plac Zamkowy i Zamek Królewski - widok z okna kamienicy Johna, po 1896. Fot. M. Pusch, IS PAN / The Casde Square and the Royal Casde - view taken from the John Tenement House, after 1896. Photograph: M. Pusch, IS PAN

25. Zamek Królewski i plac Zamkowy z kolumną Zygmunta - widok z okna kamienicy na rogu ul. Podwale, ok. 1897. Fot. atelier „Rembrandt”, MHW / The Royal Castle and the Casde Square and the Sigismund Column - view taken from the window of a tenement house on the corner of Podwale Street, ca. 1897. Photograph: "Rembrandt" atelier, MHW

Kolejne prace przy nawierzchni placu wykonano w 1913 r. Jak donosił wówczas „Kurier Warszawski”, nawierzchnię wymieniono na nową, pokrytą brukiem „wiedeńskim”, ułożonym na grubej warstwie piasku, co miało tłumić hałas o 60% i ułatwiać rozbiórkę nawierzchni¹⁷⁷. Od lat 70. XIX w. dojścia do Bramy Grodzkiej i Bramy Zegarowej pokrywano asfaltem¹⁷⁸, widocznym na kilku zdjęciach, m.in. na znacznie późniejszej fotografii z lat 1907-1908¹⁷⁹.

Z przebiegu prac brukarskich prowadzonych na placu Zamkowym w 1896 r. zachowała się świetna fotografia (il. 22) nieznanego autora, przedstawiająca robotników układających nową nawierzchnię¹⁸⁰.

Wiele zdjęć i, coraz liczniejszych w owym czasie, pocztówek dokumentuje wygląd skweru, założonego w 1896 r. przed zachodnią fasadą Zamku, który

istniał do zniszczenia gmachu w 1944 r. Wśród nich wymienić można fotografię z około 1897 r., wykonaną niedługo po utworzeniu skweru, pocztówkę z końca lat 90. ujmującą jego obraz z góry, z widokiem założeń skweru i geometrycznego rysunku klombów¹⁸¹, oraz ozdobną kartę pocztową sprzed 1902 r. w kolorowej, secesyjnej bordiurze z ornamentem kwiatowym¹⁸².

Wynalezienie fotorewolweru w latach 90. wzmagą zainteresowanie fotografów dokumentowaniem życia codziennego ulic Warszawy. Pojawia się wiele wspaniałych zdjęć reporterskich, przede wszystkim Brandla, rejestrujących proces unowocześniania miasta. Charakteryzują się one świetną jakością techniczną, ciekawymi ujęciami, bogactwem sztafażu, dzięki czemu stanowią znakomite źródło do badań nad przemianami w zagospodarowaniu Warszawy. Bran-

26. Plac Zamkowy i Zamek Królewski od strony Krakowskiego Przedmieścia, przed 1899, Fot. K. Brandel (?). Repr. za: *Kraj w obrazach...*, Kraków 1899, ss. nib. / The Castle Square and the Royal Castle taken from Krakowskie Przedmieście, before 1899, Photograph: K. Brandel (?). Repr. after *Kraj w obrazach...*, Kraków 1899, pp. unnumbered

dla fascynowało uchwycenie życia ulicznego, co doskonale udało mu się m.in. na dwóch fotografiach z lat 90. ukazujących w sąsiedztwie Zamku ożywiony ruch - Krakowskie Przedmieście i plac Zamkowy wypełniają tłumy pieszych i liczne pojazdy, w tym nowe tramwaje konne z wagonami z zakrytymi bokami¹⁸³ (il. 23). Warto zwrócić uwagę na kamienicę przylegającą do dzwonnicy kościoła św. Anny. Mieściła się w niej „od niepamiętnych czasów” popularna kawiarnia.

27. Kolumna Zygmunta i Zamek Królewski od strony Krakowskiego Przedmieścia, przed 1908. Fot. Autor nieznan, AZK / The Sigismund Column and the Royal Casde taken from Krakowskie Przedmieście, before 1908. Photograph: Author unknown, Archives of the Royal Casde in Warsaw (AZK)

28. Plac Zamkowy i Zamek od strony Krakowskiego Przedmieścia. W północnej pierzei placu widoczna pięciopiętrowa kamienica, ok. 1912; pocztówka z albumu *Warszawa*, b.m.r. Fot. Autor nieznany, BN/The Casde Square and Castie taken from Krakowskie Przedmieście. The five-storey tenement house can be seen in the northern part of the square, ca. 1912; postcard from the book entitled *Warszawa*, no place or date given. Photograph: Author unknown, BN

29. Zamek Królewski w Warszawie od strony wschodniej z fragmentem pałacu Pod Blachą, Biblioteką Królewską i Arkadami Kubickiego, 1907-1915. Fot. St. Nofok-Sowiński, IS PAN/The Royal Casde in Warsaw taken from the eastern side with a fragment of the Tin-Roofed Palace, the Royal Library and the Kubicki Arcades, 1907-1915. Photograph: St. Nofok-Sowiński, IS PAN

nia „Pod Dzwonnicą”, ulubione miejsce spotkań warszawskiej cyganki¹⁸⁴. Wspomina o niej Wiktor Gomulicki: „Kawiarnia «Pod Dzwonnicą», niedawno zamknięta [tekst z 1909 - M.P.-Ch.], była podobno ostatnią dawnego typu. Panowały tam demokratyczne zwyczaje i także ceny; panowała też demokratyczna równość i swoboda. [...] Ile razy chciałem doświadczyć smaku naszej cyganki artystycznej, szedłem pod Dzwonnicę”¹⁸⁵.

Ożywiony ruch na placu Zamkowym zarejestrowały także widoki Troczewskiego¹⁸⁶ oraz Maurycego Puscha, równie świetnego jak Brandel dokumentaliści warszawskiej ulicy.

Jednym z piękniejszych zdjęć tego fotografa, wykonanym u schyłku XIX w., jest pełen życia i dynamiki widok z okna kamienicy Johna na plac Zamkowy (il. 24) pokryty nową nawierzchnią, z różnorodnymi pojazdami, a także na bryłę Zamku po odnowieniu fasad w latach 90.

oraz skwer przed zachodnią fasadą gmachu¹⁸⁷. Zbliżone ujęcie, być może również tego autora, wielokrotnie reproduковано na pocztówkach, m.in. na karcie wydanej około 1902 r. Szczególną uwagę na tych zdjęciach zwraca duży ruch pojazdów na placu Zamkowym, a wśród nich licznych tramwajów konnych¹⁸⁸.

Obrazy fotograficzne okolic Zamku od strony placu Zamkowego z końca XIX w. świadczą, że władze miejskie dbały o ten reprezentacyjny fragment miasta. Zdjęcia Krakowskiego Przedmieścia pokazują widok wielkomiejskiej, ruchliwej, ale zadbanej i czystej ulicy, z nowymi chodnikami oraz jezdnią pokrytą porządną nawierzchnią, ozdobioną drzewami i latarniami gazowymi. Taki obraz zapisała m.in. fotografia z atelier „Rembrandt” (il. 25) z około 1897 r. z widokiem na plac Zamkowy i Zamek z okna kamienicy na rogu ul. Podwale. Wzdłuż północnej pierzei placu uwagę zwracają drzewa zasadzone prawdopodobnie po zmianie

30. Widok od strony Wisły na ryzalit środkowy i północny elewacji saskiej Zamku oraz na fragment Arkad Kubickiego ze środkową największą arkadą i schodami, przed 1915. Fot. Autor nieznan, MNW / View taken from the Vistula looking towards the central break and the northern Saxon elevation of the Castle and a fragment of the Kubicki Arcades showing the central, largest arcade and steps, before 1915. Photograph: Author unknown, MNW

nawierzchni placu w 1896 r. Krakowskie Przedmieście ozdobione drzewami widać na świetnym zdjęciu, prawdopodobnie Brandla (il. 26), z widokiem kolumny Zygmunta i Zamku, oraz na ciekawej fotografii nieznanego autora (il. 27) sprzed 1908 r.¹⁸⁹. Ukazują one ulicę z rzędem zadbanych drzew, które znajdują się na zewnętrznych brzegach chodników, w wydzielonych ziemnych, okrągłych „kwaterach”, i przykryte dla ochrony metalową kratą. Jest to zmiana w rozplanowaniu zieleni, ponieważ wcześniej drzewa sadzono na skraju jezdni przy rynsztokach.

Fotografie z początku XX w. dokumentują zmiany w wyglądzie miasta wynikające z rozwoju urządzeń komunalnych, szybkich przemian urbanistycznych i intensywnego ruchu budowlanego. Jedną z ówczesnych nowości było elektryczne oświetlenie ulic. Pierwsze próby wpro-

wadzenia oświetlenia elektrycznego w Warszawie odbyły się w czasie robót przy budowie mostu Kierbedzia w 1864 r. Pod koniec lat 70. i w latach 80. prowadzono eksperymenty z oświetleniem łukowym ulic i wewnątrz. Systematyczna elektryfikacja miasta zaczęła się od 1906 r. po wybudowaniu elektrowni miejskiej. Już w 1904 r. „Kurier Warszawski” zamieścił informację o montowaniu słupów do lamp łukowych m.in. na placu Zamkowym i Nowym Zjeździe¹⁹⁰, jednak zainstalowane wówczas lampy elektryczne oświetliły plac Zamkowy dopiero w 1906 r.¹⁹¹. Być może jedną z pierwszych latarni elektrycznych w sąsiedztwie Zamku zarejestrowała fotografia z około 1910 r. - na pierwszym planie widać jeszcze latarnię gazową, ale w głębi - przed narożnikami Zamku - stoją już latarnie elektryczne, zwane od kształtu słupa pastoralkami¹⁹².

31. Plac Zamkowy i Zamek Królewski od strony Krakowskiego Przedmieścia. Zegar na Wieży Zegarowej w trakcie remontu, październik 1916. Fot. Autor nieznan, IS PAN/The Castle Square and the Royal Castle taken from Krakowskie Przedmieście. The Clock on the Clock Tower during renovation work, October 1916. Photograph: Author unknown, IS PAN

Nowością na ulicach Warszawy, związaną z wykorzystaniem nowego źródła energii, były również tramwaje elektryczne, uruchomione w 1908 r. Kursowały one przez plac Zamkowy dawną trasą tramwaju konnego. Widok nowego środka komunikacji miejskiej znajduje się na wielu ówczesnych przekazach ikonograficznych, m.in. na popularnych pocztówkach¹⁹³ (il. 28).

Koniec XIX i początek XX w. to także czas intensywnego ruchu budowlanego w Warszawie oraz zmian w architekturze, polegających m.in. na wznoszeniu wielopiętrowych kamienic czynszowych. Przykładem tego typu budownictwa w bliskim sąsiedztwie Zamku jest zarejestrowana na fotografii z około 1912 r. (il. 28) pięciopiętrowa, górująca nad pozostałą zabudową, kamienica w północnej pierzei placu Zamkowego (druga od ulicy Podwale), wzniesiona w końcu

XIX w. na miejscu dwupiętrowego domu. Budynek zwieńczony jest wysokim „renesansowym” szczytem, wzorowanym na domach gdańskich. Klóci się wyraźnie z otoczeniem, psując harmonijną architekturę tej części placu¹⁹⁴.

W porównaniu z wizerunkiem Zamku i jego otoczenia od strony placu Zamkowego znacznie gorzej przedstawia się utrwalony na zdjęciach obraz gmachu i terenu wokół niego od strony Wisły. Niekorzystną zmianą było usunięcie drzew i krzewów ze sklepienia Arkad Kubickiego, które - jak pokazuje ilustracja z około 1902 r. - pokryto jedynie trawą¹⁹⁵. Zielen zlikwidowano prawdopodobnie na początku XX w. podczas remontu budowli, z powodu niszczenia arkad przez wilgoć przenikającą sklepienia. W toku prac odnowiono także ściany i metalowe ogrodzenie tarasu¹⁹⁶. Wspomniane zdjęcie zarejestro-

32. Warta niemiecka w Bramie Grodzkiej Zamku, ok. 1915. Fot. Autor nieznany, IS PAN / German guard at the Justice Court Gate of the Casde, ca. 1915. Photograph: Author unknown, IS PAN

33. Wieża Zegarowa Zamku ze śladem po skutym herbie Cesarstwa Rosyjskiego nad oknem trzeciego piętra, 1916. Fot J. Kłos, IS PAN / The Clock Tower of the Castle showing traces of the coat of arms of the Russian Empire above the window on the third floor, 1916. Photograph: J. Kłos, IS PAN

wało także zły stan budynku Biblioteki Królewskiej, w którym uwagę zwraca przebudowane i powiększone okno pierwszego piętra w jego wschodniej elewacji. Obraz zawilgoconych, zniszczonych ścian Arkad Kubickiego i częste remonty budowli świadczą, że nie potrafiono uchronić sklepień arkad przed wilgocią. Zdjęcia Stanisława Nofoka-Sowińskiego (il. 29) i Henryka Poddębskiego (il. 37) z lat 1914-1915 ilustrują próbę radykalnego rozwiązania tego problemu przez pokrycie sklepień asfaltem¹⁹⁷. Prace te wykonano w 1907 r. Podczas tych robót odnowiono też schody arkad, naprawiono fontannę na górnym tarasie i stojące tam kamienne wazo-

ny¹⁹⁸. Kolejny remont sklepień, który polegał na położeniu nowej izolacji, odbył się w latach 1913-1914¹⁹⁹. Fotografia potwierdza też odnowienie dachów nad skrzydłem południowo-wschodnim Zamku przeprowadzone w tym samym okresie²⁰⁰. Na zdjęciu warto zwrócić uwagę na kozaków (kozacy kubańscy, tzw. czerkiesi) stojących przed arkadami i na uwiązane do barierrek konie przed stajniami mieszczącymi się w tej budowlu.

Wojsko kozackie przed Arkadami Kubickiego ukazuje też jedna z ostatnich fotografii dokumentujących stan tej budowli z czasów rosyjskiej niewoli (il. 30). Wykonana została przez nieznanego autora, a przedstawia widok ryzalitu środkowego i północnej elewacji saskiej Zamku oraz środkowej części arkad ze schodami, przed którymi stoi grupa kozaków stacjonujących w Zamku²⁰¹.

Z lat I wojny światowej zachowało się wiele zdjęć Zamku Królewskiego i jego okolic autorstwa znanych warszawskich fotografików, m.in. Zdzisława Marcinkowskiego, Stanisława Nofoka-Sowińskiego, Henryka Poddębskiego i Juliusza Kłosa. Jeszcze z okresu rządów carskich pochodzi fotografia Marcinkowskiego przedstawiająca kolumnę Zygmunta otoczoną fontanną z trytonami na tle skrzydła zachodniego i południowo-zachodniego Zamku²⁰². Obraz dokumentuje stan elewacji Zamku od strony placu Zamkowego i Nowego Zjazdu przed odnowieniem ścian w latach 1914-1915, które odnotowała prasa warszawska²⁰³. Wygląd Zamku po remoncie znamy z fotografii Nofoka-Sowińskiego przedstawiającej warszawiaków pod kolumną Zygmunta²⁰⁴.

Wybuch I wojny światowej szczególnie dotkliwie odbił się na losach zamkowych wnętrz. W listopadzie 1914 r. w Zamku ulokowano lazaret fińskiego Czerwonego Krzyża²⁰⁵. Zajął on m.in. sześć sal pierwszego piętra skrzydła północnego, należących wcześniej do kompanii Lejbguardii Wołyńskiego Pułku²⁰⁶. W Sali Se-

natorskiej umieszczono salę operacyjną, opatrunkową i aptekę. Na pierwszym i drugim piętrze znalazły się mieszkania lekarzy i pielęgniarek. Lazaret ewakuowano z gmachu 7 lipca 1915 r.²⁰⁷

Najpoważniejsze straty Zamek poniósł w wyniku dokonanej przez Rosjan, na podstawie przytaczanego już rozporządzenia cesarskiego z 16 grudnia 1914 r., planowej grabieży i wywozu do Rosji całe-go zamkowego wyposażenia. Licząc się z możliwością utraty Warszawy, wywieziono wówczas około 800 skrzyń z najcenniejszymi obiektami sztuki, a nawet sprzętami biurowymi²⁰⁸.

5 sierpnia 1915 r., w związku ze zbliżaniem się wojsk niemieckich, Rosjanie uciekli z miasta, pozostawiając ogołoczone i zdewastowane wnętrza Zamku. Wycofując się, wysadzili most Kierbedzia i ostrzelali z Pragi lewy brzeg Wisły, uszkadzając przy tym nieznacznie gmach zamkowy. Jak wspomina Skóre-

wicz: „los w te dni obszedł się łaskawie z majestatem przybytku”²⁰⁹. Prasa warszawska pisała, iż powstałe w Zamku uszkodzenia - „ślady pocisków na ścianach i szybach okien Sali Kolumnowej, jakie wojska rosyjskie, uchodząc z Warszawy na Pragę po 5 sierpnia 1915 roku poczyniły” - „władza nadzorcza nad Zamkiem” postanowiła zachować. „Ślady tego rodzaju stanowiąc będą przez długie lata atrakcją dla zwiedzających Zamek Królewski, jako pamiątkę przeżytych w obecnych czasach przez stolicę kraju chwil doniosłości historycznej i świadectwo uczuć, jakie po 120 latach panowania najazdu wschodniego nad nami, pozostawiło po sobie przy pożegnaniu wojsko rosyjskie”²¹⁰.

Miejsce rosyjskiego zaborcy zajęli wkraczający do Warszawy Niemcy, którzy w Zamku ulokowali biura i gabinet generała-gubernatora Hansa von Beselera.

Warszawa. Nowy-Zjazd.

34. Nowy Zjazd od strony placu Zamkowego. Uwagę zwraca nowy dojazd do Bramy Grodzkiej i pałacu Pod Blachą, ok. 1917; pocztówka, wyd. K. Wojutyński po I wojnie światowej. Fot. Autor nieznany, MHW/ Nowy Zjazd taken from the Casde Square. One's attention is drawn to the new entrance to the Justice Court Gate and the Tin-Roofed Palace, ca. 1917; postcard, ed. K. Wojutyński after the First World War. Photograph: Author unkown, MHW

35. Zamek Królewski - widok z Dziedzińca Wielkiego na Wieżę Władysławowską i elewację zachodnią dawnego Dworu Wielkiego, po 1915. Fot. Z. Marcinkowski, APW / The Royal Casde - view taken from the Great Courtyard looking towards the Ladislaus Tower and the western elevation of the former Great Manor House, after 1915. Photograph: Z. Marcinkowski, the State Archive of the Capital City of Warsaw (APW)

Fotografie dokumentują przeobrażenia, jakie zaszły po opuszczeniu Zamku przez Rosjan i zajęciu go przez nowe władze okupacyjne. Symbolem zmiany okupanta było pojawienie się na południowo-zachodnim narożniku Zamku flagi Cesarstwa Niemieckiego (il. 31) oraz wystawienie przed gmachem niemieckich posterunków (il. 32). Pamiątką po rosyjskim zaborcy był ślad po skutym herbie Cesarstwa Rosyjskiego nad oknem trzeciego piętra Wieży Zegarowej Zamku, widoczny na zdjęciu Kłosa z 1916 r.²¹¹ (il. 33).

Zamek, opuszczony i ograbiony doszczętnie przez wycofujących się z Warszawy Rosjan, przejęty został pod opiekę działającego już od 1906 r. Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Kuratorem Zamku został archi-

tekt Kazimierz Skórewicz²¹². „Niemieckie dowództwo armii rozkazało wyraźnie, iż żadnemu oddziałowi nie wolno zakwaterować się na Zamku ani urządzić tam biur - wspomina Bohdan Hutten-Czapski. [...] Wręczyłem architektowi [Skórewiczowi] przygotowany już, a zredagowany w języku niemieckim plakat, zabraniający wszelkim oddziałom niemieckim zajmowania Zamku i zapowiedziałem jeszcze przysłanie niemieckiego oddziału wartowniczego”²¹³.

Pracownia utworzona pod kierunkiem Skórewicza, planując przyszłe prace remontowe i konserwatorskie, niezwłocznie rozpoczęła inwentaryzację pomiarowo-architektoniczną i fotograficzną niedostępnej wcześniej budowli. W wyniku tych działań powstał duży zbiór widoków fotograficznych - przede wszystkim wewnątrz Zamku, ale także jego fragmentów zewnętrznych: bram, portali, wież oraz wszystkich elewacji - autorstwa głównie Nofoka-Sowińskiego²¹⁴. Znaczne powiększenie zbiorów Pracowni Inwentaryzacyjnej i Archiwum Ikonograficznego nastąpiło po otrzymaniu przez TOnZP pozwolenia generała-gubernatora Beselera na „fotografowanie uszkodzonych w skutek działań wojennych kościołów oraz innych cennych zabytków. Zdjęć dokonywać ma komisja rzeczoznawców złożona z architektów i historyków. Zdjęcia mają służyć jako materiał naukowy do przyszłej odbudowy zabytków”²¹⁵. Sporządzone plansze inwentaryzacyjne i fotografie, wykonane w większości przez Nofoka-Sowińskiego, dotyczące Zamku Królewskiego i Łazienek, przedstawiono na wystawie *Siedziby królewskie w Warszawie*, zorganizowanej w 1916 r. w kamienicy Baryczków. Towarzyszył jej skromny przewodnik²¹⁶.

Po przejęciu Zamku przez władze niemieckie, już jesienią 1915 r. przeprowadzono niewielkie prace remontowe i budowlane²¹⁷. Większe roboty wykonano w 1917 r. pod kierunkiem Skórewicza w ramach „przeróbek na Zamku Królewskim, zamierzonych w celu stworze-

nia pomieszczeń dla kancelarii Rady Regencyjnej". Dla sprawnego funkcjonowania Rady, której intromisja odbyła się w Zamku 27 października 1917 r., niezbędne stało się wykonanie nowego wejścia od strony Nowego Zjazdu do mieszczących się w skrzydle południowym biur Gabinetu Cywilnego Rady i zbudowanie wygodnego połączenia komunikacyjnego z pałacem Pod Blachą. Zgodnie z projektem Skórewicza, dojazd do Zamku przeprowadzono tak, że „linia zjazdu, biegnąc pod samą skarpią, tworzy placyk czworoboczny z płaską formą po środku". Zlikwidowano przy tym część skweru urządzonego przed południowym skrzydłem Zamku i pałacem Pod Blachą, widocznego na wcześniejszych zdjęciach²¹⁸. Nowy dojazd do Zamku pokazuje fotografia z około 1917 r., reprodukowana na powojennej pocztówce z widokiem Nowego Zjazdu²¹⁹ (il. 34). U zbiegu ulic Mariensztat i Nowy Zjazd zwraca uwagę wspomniany wcześniej tzw. żelazny domek, zaś w pejzażu zjazdu, nowa wielopiętrowa kamienica mieszkalna zasłaniająca budynki Szkoły Realnej. Prace remontowo-budowlane wykonano również w pomieszczeniach południowego skrzydła Zamku, przeznaczonych na siedzibę biur kancelarii Rady Regencyjnej. Drobnym remontem przeprowadzono też w kaplicy królewskiej. Projekt wspomnianych prac przygotował architekt Kazimierz Tołłoczko²²⁰. Zakończenie przebudowy upamiętnione zostało wmurowaniem kamienia węgielnego „na pamiątkę wskrzeszenia państwa polskiego po 120 latach niewoli”²²¹.

Zdjęcia (il. 31) zarejestrowały także remont zegara na Wieży Zegarowej wykonany jesienią 1916 r., w trakcie którego tarczę zegara przemalowano na czarno, a firma Lilpopa naprawiła jego mechanizm²²². Fakt ten odnotował tygodnik „Świat”, zamieszczając ilustrację zatytułowaną *Odnawianie zegara. Naprawa zegara na Wieży Zamku Królewskiego w Warszawie*²²⁵, oraz „Kurier Warszawski” informując: „Zegar na wieży Zamku

Królewskiego od długiego czasu nie był naprawiany, wobec czego mechanizm zegarowy nie działał z wymaganą ścisłością. Obecnie firma zegarmistrzowska Lilpopa, która od lat 70-ciu reguluje i nakręca zegar bezinteresownie podjęła się gruntownej reperacji zegara, co potrwa ok. półtora miesiąca. Do mechanizmu zegara należą dwa dzwony bijące godziny; oba posiadają ornamentację i napisy łacińskie, ale z powodu umieszczenia ich wśród gęstych belek trudno je przeczytać. Na jednym z dzwonów widać napis: «Anno 1619»”²²⁴.

Nadzieje na rozpoczęcie prac konserwatorskich i remontowych na Zamku po przejęciu opieki nad gmachem przez TONZP w 1915 r. sprawiły, że większość ówczesnych zdjęć, wykonanych zarówno przez fotografów z pracowni kierowanej przez Skórewicza, jak i innych autorów, ma charakter dokumentacyjny. Takim znakomitym źródłem do badań architektonicznych i historycznych są prace Marcinkowskiego, które składają się na obszerną dokumentację prawie wszystkich zamkowych elewacji²²⁵. Przykładem są fotografie zamkowych ścian od strony Dziedzińca Wielkiego - elewacji południowej skrzydła północnego z Bramą Senatorską; fasady zachodniej Dworu Wielkiego (il. 35), gdzie uwagę przykuwa wejście w formie ganku z dwoma oknami, ulokowane na prawo od Wieży Władysławowskiej, oraz przybudówka z daszkiem nad portalem wiodącym do Wieży; fasady północnej skrzydła południowego z Bramą Grodzką, w której stoi grupa żołnierzy niemieckich; elewacji wschodniej skrzydła zachodniego z Wieżą Zegarową²²⁶.

Dokumentacyjny charakter mają również zdjęcia Poddębskiego (il. 36) i Nofoka-Sowińskiego, przedstawiające widok południowej fasady Zamku ujęty z wiaduktu Pancera i tarasu przybudówki, która łączy oficynę przy Bramie Grodzkiej z Wieżą Grodzką. Doskonale pokazują one stan bryły i detali architektonicznych Wieży Grodzkiej z dobudówkami, oficyny przy Bramie Grodz-

36. Zamek Królewski od strony południowej - widok oficyny przy skrzydle południowym i Wieży Grodzkiej z dobudówkami, połączonych parterową zabudową, 1917. Fot. H. Poddębski, IS PAN / The Royal Castle taken from the south - view of the outbuilding near the south wing and the Justice Court Tower with the ground-floor passage connecting the two buildings, 1917. Photograph: H. Poddębski, IS PAN

kiej, a także łączącej je parterowej zabudowy z arkadowymi oknami i balustradą okalającą taras²²⁷.

Wygląd Zamku od strony Wisły sprzed 1918 r. znamy m.in. z fotografii Marcinkowskiego zamieszczonej w czasopiśmie „Wieś i Dwór” w 1915 r., ukazującej od strony ogrodu środkowy ryzalit elewacji saskiej i fontannę na tarasie, a także ze zdjęcia Kłosa z 4 sierpnia 1916 r., z widokiem od strony południowej górnego fragmentu tego ryzalitu, oraz z reproduktowanej na karcie pocztowej fotografii nieznanego autora z 1916 r., wykonanej z nasypu Nowego Zjazdu, przedstawiającej widok Arkad Kubickiego, ul. Bugaj i baraków wojskowych na Podzamczu, a w dali - zburzonego mostu kolejowego²²⁸. Murowany barak widoczny w prawym dolnym rogu tego zdjęcia, w całej okazałości

przedstawia praca Rakowskiego sprzed 1918 r., ukazująca od strony Nowego Zjazdu elewację południowo- i północno-wschodnią Zamku, wschodnią fasadę pałacu Pod Blachą i taras nad Arkadami Kubickiego. Inna fotografia tego autora, wykonana przed 1918 r., pokazuje rzadko zdejmowany widok zejścia do arkad z górnego tarasu zamkowego²²⁹. Jeden z drewnianych, wojskowych baraków stojących na Podzamczu widnieje na powojennej fotografii J. Jaworskiego z około 1918 r. zatytułowanej *Koszary czerkiesów z czasów carskich przed Zamkiem Królewskim przy ul. Bugaj*^{TM}.

Wśród ostatnich wizerunków Zamku z lat I wojny światowej znajduje się świetna fotografia Poddębskiego (il. 37) z 1917 r., pokazująca gmach i jego otoczenie z góry, od strony Nowego Zjazdu

du²³¹. Przedstawia ona elewację północno* i południowo-wschodnią oraz południową Zamku z oficyną przy Bramie Grodzkiej i Wieżą Grodzką, ponadto pałac Pod Blachą, Bibliotekę Królewską i Arkady Kubickiego. Zdjęcie dokumentuje zniszczenie ścian i dachów zamkowych. Uwagę zwracają pokryte asfaltem sklepienia nad arkadami oraz dominujący nad Zamkiem szczyt wspomnianej pięciopiętrowej kamienicy przy placu Zamkowym.

12 listopada 1918 r. „władze wojskowe polskie z ramienia komendy miasta objęły w posiadanie Zamek. Na Zamku wywieszono polską chorągiew", zanotował następnego dnia „Kurier Warszawski"²³². Być może jest to flaga, o której wspomina Henryk Geysmer²³³. Niestety, fakt ten nie znajduje potwierdzenia na zachowanych zdjęciach, zaś tego samego dnia (13 listopada), w wydaniu popołudniowym, „Kurier Warszawski" do-

niósł o umieszczeniu na Zamku sztandaru, ale nie narodowego, lecz czerwonego, zawieszono 12 listopada przez demonstrujących socjalistów²³⁴. Wisiał on kilka dni, do dymisji rządu Ignacego Daszyńskiego. Również i to zdarzenie nie zostało udokumentowane fotograficznie.

Przegląd zgromadzonych zdjęć dotyczących Zamku Królewskiego i jego otoczenia dowodzi, iż są one znakomitym uzupełniającym źródłem historycznym do badań nad przemianami architektonicznymi Zamku i budowli do niego należących, a także nad stanem zagospodarowania jego sąsiedztwa. Pokazuje, że po przekształceniach gmachu w latach 50. i 60. XIX w., zgodnych z ówczesnym stylem, bryła i wystrój zewnętrzny Zamku do 1918 r. nie uległy większym przeobrażeniom. Szczęśliwie ominęła go - przepowiadana przez Zaleskiego - rusyfikacja architektury

37. Zamek Królewski, pałac Pod Blachą, fragment Biblioteki Królewskiej i Arkady Kubickiego - widok od strony Nowego Zjazdu, 1917. Fot. H. Poddębski, IS PAN/The Royal Casde, the Tin-Roofed Palace, fragment of the Royal Library and the Kubicki Arcades - view from Nowy Zjazd, 1917. Photograph: H. Poddębski, IS PAN

i przebudowa w stylu „ruskim”. W kolejnych latach rosyjska administracja gmachu ograniczała się jedynie do wykonywania bieżących bądź interwencyjnych prac remontowych, przede wszystkim przy reprezentacyjnych fasadach od strony południowej i zachodniej. Pozostałe zaś fragmenty Zamku i inne zabudowania zamkowe, tj. Arkady Kubickiego oraz pałac Pod Blachą, a także tereny Podzamcza, ulegały stopniowej dewastacji, potwierdzając tym samym, że carscy zarządcy Zamku nie liczyli się z zabytkowym charakterem budowli oraz historycznym ukształtowaniem i zagospodarowaniem otaczających ją terenów. Pozytywne zmiany w sąsiedztwie Zamku - zwłaszcza od strony placu Zamkowego - wynikały z działań władz miejskich i związane były z rozwojem miasta oraz unowocześnianiem urządzeń komunalnych w całej War-

szawie, zaś reprezentacyjny charakter tego fragmentu miasta powodował, że następowały one tu szybciej.

Zaborca nie dopuszczał do powstania w Królestwie Polskim jakichkolwiek organizacji podtrzymujących polską odrębność narodową i dbających o narodowe dziedzictwo. Dopiero nieznaczna odwilż po wypadkach 1905 r. spowodowała powstanie TOnZP, które aktywnie, szczególnie z chwilą wybuchu I wojny światowej, przystąpiło do działań ratujących artystyczne i historyczne dokumenty pamięci narodowej. Dzięki Towarzystwu, natychmiast po opuszczeniu przez Rosjan Zamku, Kazimierz Skórewicz jako kurator roztoczył opiekę nad zamkowym gmachem, która ochroniła go przed dalszą dewastacją i zapoczątkowała szereg działań konserwatorsko-architektonicznych w niepodległej Polsce.

PRZYPISY

¹ Inny jeszcze aspekt niedostatku opracowań dotyczących architektonicznych przekształceń Zamku w czasach zaboru rosyjskiego wskazuje Piotr Paszkiewicz, podkreślając, że wielorakie przyczyny braku zrozumienia i zainteresowania ze strony badaczy sztuką rosyjską okresu zaborów łączy jeden podtekst polityczny i emocjonalny: „brak zainteresowania tematem to ciągle jeszcze pokutujący w podświadomości, tak badaczy, jak i szerokich kręgów społeczeństwa, wyraz dawnych uprzedzeń”. Obecnie podjęciu studiów sprzyjają „wygasłe już nieco emocje, pewien dystans historyczny i pokoleniowy, jaki dzieli nas od tamtych czasów i wreszcie, dążenie do wypełnienia «białych plam» w historii [...] dopiero obecna sytuacja, tak w Polsce, jak i Związku Radzieckim, zaczyna sprzyjać podejmowaniu trudnych nawet politycznie tematów”, które wcześniej nie mogły ujrzeć światła dziennego. P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915, Warszawa 1991*, s. 5-6.

² M. M. Drozdowski, *Dzieje i funkcje Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 1915-1939, w: Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1972*, s. 281-314; S. Herbst, *Zamek między trzecim rozbiorem i końcem Drugiej Rzeczypospolitej, w: Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1973*, s. 165-198; A. Król,

Zamek Królewski w Warszawie. Od końca XIII wieku do roku 1944, Warszawa 1969; J. Lileyko, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1980, s. 244-252; A. Rottermund, *Zamek Królewski w Warszawie. Przewodnik, Warszawa 2003*.

³ S. Kieniewicz, *Zamek siedmiu namiestników, Warszawa 1985; M. Kwiatkowski, Oficyna przy Bramie Grodzkiej Zamku Królewskiego w Warszawie, „Kronika Warszawy” 1976, nr 4, s. 79-88; P. Paszkiewicz, Kaplica prawosławna w Zamku Warszawskim, „Kronika Zamkowa” 1988, nr 2 (16), s. 41-47; M. Szafrńska, Ogród Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1994; M. Szafrńska, J. Bogdanowski, Arkady przy Zamku Królewskim w Warszawie. Dzieło Jakuba Kubickiego, „Rocznik Warszawski” XXIV: 1994, s. 169-195; M. Wrede, O dachówkach i dachach Zamku Królewskiego, „Kronika Zamkowa” 1995, nr 1(31), s. 27-47; M. Pleskaczyńska, Pomieszczenia Zamku Królewskiego i ich użytkownicy w końcu lat pięćdziesiątych XIX wieku, „Kronika Zamkowa” 1990, nr 1(21), s. 39-55; idem. Nowości techniczne dziewiętnastego wieku w Zamku Królewskim w Warszawie, w: *Arx Felicitatis. Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiąt rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników, Warszawa 2001*, s. 643-652.*

⁴ Wykaz prac tej autorki zob.: Pleskaczyńska, *Pomieszczenia Zamku..., s. 3940, przyp. 2*.

⁵ R. Kołodziejczyk, *Zamek Królewski w świetle relacji Zaleskiego i materiałów archiwalnych ze spotu Paskiewicza, w: Siedem wieków Zamku Królewskiego...*, s. 244-251; E. Szwankowski, *Kubickiego plany przebudowy Zamku Warszawskiego w Ermitażu, „Biuletyn Historii Sztuki” XIX: 1957, nr 4, s. 386-389; M. Pleskaczynska, Źródła do historii Zamku Królewskiego w Warszawie w XIX i w początku XX wieku w archiwach petersburskich, „Kronika Zamkowa” 1990/1991, nr 2(22), s. 23-33.*

⁶ Pismo sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW) z 29 VIII/10 IX 1861 w sprawie zasad finansowania Zamku - Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), KRSW 6454. 31 VIII 1832 zlikwidowana została Komisja Nadzoru Budowli Korony, działająca od 18 V 1818, której podlegał administracyjnie Zamek; jej prezesem do 1830 r. był Marszałek Dworu Królewskiego Adam Bronie - AGAD, Intendentura Łazienek i Belwederu 12, za: E. Sęczys, *Administracja pałaców „cesarskich” w Warszawie w latach 1796-1918 i pozostałe po niej akta, „Archeion” LXVI: 1978, s. 136.*

⁷ AGAD, Intendent Zamku (IZ) 8.

⁸ AGAD, KRSW 6454.

⁹ Lileyko, *Zamek Królewski w Warszawie...*, s. 249.

¹⁰ A. Zaleski, *Towarzystwo warszawskie. Listy do przyjaciółki przez Baronową XYZ, oprac. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1971, s. 64.*

¹¹ Lileyko, *Zamek Królewski...*, s. 249; Zaleski, *Towarzystwo warszawskie...*, s. 64.

¹² Zaleski, *Towarzystwo warszawskie...*, s. 64.

¹³ Sęczys, *Administracja pałaców „cesarskich”...*, s. 139. O ściślejszej kontroli finansów administracji Zamku świadczy pismo naczelnika ZPC do Intendenta Zamku z poleceniem zawiadomienia o wydatkach przekraczających trzy ruble - AGAD, IZ 163.

¹⁴ Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów...*, s. 29.

¹⁵ AGAD, ZPC 48, za: E. Sęczys, *Zamek Królewski w Warszawie w XIX i na początku XX wieku w świetle nowych źródeł, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” XX: 1972, nr 4, s. 666; idem, Administracja pałaców „cesarskich”...*, s. 140. W styczniu 1918 r. na mocy rozporządzenia Komisarza Ludowego Łunaczkowskiego zlikwidowano Warszawski Zarząd Pałacowy, a jego funkcje przejęła kancelaria Komisariatu Polskiego, której powierzono dozór nad wywiezionym z Polski majątkiem - *ibidem*.

¹⁶ Sęczys, *Administracja pałaców „cesarskich”...*, s. 140.

¹⁷ S. Herbst, *Zamek w latach niewoli 1795-1915, w: Siedem wieków...*, s. 217.

¹⁸ K. Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla, Warszawa 1985, s. 47-59; idem, Albumy fotograficzne sprzed pierwszej wojny światowej w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, „Almanach Muzealny” 1997, 1.1, s. 333. Na*

marginesie warto wspomnieć, że wielkim entuzjastą wynalazku Brandla był Bolesław Prus, który wielokrotnie wypowiadał się w tej sprawie w swych Kronikach zamieszczanych w „Kurierze Warszawskim”.

¹⁹ M. Kwiatkowski, *Wspomnienie dawnej Warszawy. Warszawa i warszawiaczy na starej fotografii z lat 1860-1914, Warszawa 1993, s. 5.*

²⁰ Lejko, *Warszawa w obiektywie...*, s. 56.

²¹ W kwerendzie brały też udział panie Joanna Czupryńska i Bożena Radzio z Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, którym dziękuję za pomoc.

²² K. Lejko i J. Niklewska, *Warszawa na starej fotografii. 1850-1914, Warszawa 1978, s. 14.*

²³ *Ibidem*, s. 14.

²⁴ Lejko, *Warszawa w obiektywie...*, s. 56.

²⁵ K. Lejko, *„Warszawa zapomniana. Pocztyki z lat 1898-1915 ze zbiorów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Warszawa 1994; idem, Fotografie z okresu Powstania Styczniowego w zbiorach Działu Ikonografii Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, „Almanach Muzealny” 1999, t. II, s. 201-232; idem, Albumy fotograficzne sprzed pierwszej wojny światowej...*, s. 309-338.

²⁶ D. Kobielski, *Warszawa na fotografiach XIX wieku, Warszawa 1970; Kwiatkowski, Wspomnienie dawnej Warszawy...*

²⁷ D. Jackiewicz, *Sztuka fotografii. Portret, pejzaż, reportaż w fotografii polskiej XIX wieku, katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Warszawie, maj-czerwiec 1990, Warszawa 1990; L. Lechowicz, Karol Beyer i jego zakład, w: Karol Beyer. 1818-1877. Pionier fotografii polskiej, katalog wystawy, Muzeum Sztuki w Łodzi, Łódź 1984, s. 29-52.*

²⁸ W. Żdźarski, *Historia fotografii warszawskiej, Warszawa 1974; W. Mossakowska, Początki fotografii w Warszawie (1839-1863), t. I-II, Warszawa 1994; idem, Karol Beyer (1818-1877) jako fotograf, w: Materiały z sesji naukowej poświęconej Karolowi Beyerowi, Warszawa 1987, s. 95-115; idem, Zdjęcia Konrada Brandla do pseudopano-ramy Warszawy XIX w. z 1875 r., „Kronika Warszawy” 1975, nr 2, s. 94-95.*

²⁹ J. A. Chrościcki i A. Rottermund, *Atlas architektury Warszawy, Warszawa 1977; M. M. Drozdowski, A. Zahorski, Historia Warszawy, Warszawa 1972; Katalog Zabytków Sztuki. Miasto Warszawa, cz. 1: Stare Miasto, pod red. J. Łozińskiego i A. Rottermunda, Warszawa 1993; S. Kieniewicz, Warszawa w latach 1795-1914, Warszawa 1976; i inne artykuły tego autora; E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy, Warszawa 1971; J. Zieliński, Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne, t. 7: Krakowskie Przedmieście, Warszawa 2001; publikacje dot. poszczególnych obiektów zabytkowej architektury Warszawy, m.in. M. Lewicka, *Wokół Placu Zamkowego, Warszawa 1993; B. Szymanowska, Kolumna Zygmunta, Warszawa 1972; M. Wrede, Martsjonaria, kamienica Ko-***

ścielskich. *Zarys historii*. „Rocznik Warszawski” XXIV: 1994, s. 5-23; A. Zalewski, *Kamienica Johanna*, „Rocznik Warszawski” XVI: 1981, s. 123-162.

³⁰ Zob. m.in. M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, Warszawa 1979; J. Pilatowicz, *Dzieje elektryfikacji Warszawy, Warszawa 1984*; A. Szczypiorski, *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832-1862*, Warszawa 1966.

³¹ K. Sroczyńska, J. Jaworska, *Widoki Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1985.

³² Pleskaczyńska, *Pomieszczenia Zamku Królewskiego...*, s. 44.

³³ O historii Arkad Kubickiego i ogrodów zamkowych w XIX w. zob.: Szafrąnska, Bogdanowski, *Arkady przy Zamku...*, s. 184-191; Szafrąnska, *Ogród Zamku...*, s. 51-60.

³⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Zakład Zbiorów Ikonograficznych (I.G.), 852, 844. O dagerotypach Scholtza zob.: Mossakowska, *Początki fotografii w Warszawie...*, t. 1, s. 31-32; t. 2, 11. 18 i 17.

³⁵ *Katalog Zabytków Sztuki...*, s. 140.

³⁶ AGAD, IZ 84.

³⁷ A. Król, *Zamek Królewski...*, s. 166. Wieża telegrafu widoczna jest na panoramicznym widoku Warszawy Beyera z grudnia 1858 r. (zob. przyp. 41), a jej istnienie w 1859 r. poświadcza pismo z 4/16 V 1859 o wydaniu przez namiestnika zezwolenia na remont dachów nad Zamkiem „w części od wieży telegraf mieszczącej do Starego miasta od strony Wisły” (AGAD, KRSW 6454; IZ 153). W 1863 r. prasa warszawska informowała o planowanym połączeniu Zamku z cytadelą Aleksandrowską nową linią telegraficzną, „Dziennik Powszechny” 1863, nr 281, s. 1135.

³⁸ Mossakowska, *Początki fotografii...*, s. 36, przyp. 104.

³⁹ Beyer wslawił się też serią wizerunków ofiar manifestacji 1861 r. Za patriotyczną działalność był więziony i zesłany do Rosji. Mossakowska, *Początki fotografii...*, s. 81-82, 111, przyp. 432, 122, przyp. 524.

⁴⁰ Jedyne znane komplety fotografii z albumu znajduje się w zbiorze Lecha Golińskiego z Warszawy (24 zdjęcia naklejone na kartony ozdobiłone litografowanym obramieniem z ornamentem roślinnym i herbami miasta, datowanymi „1632” 1 „1858”). Seria zdjęć wydawana była od lutego 1859 r. Muzeum Historyczne m.st. Warszawy posiada 16 fotografii na oryginalnych kartonach. Większość zdjęć znajduje się także w Muzeum Narodowym w Warszawie, Lejko, *Albumy fotograficzne...*, s. 315, 334; Mossakowska, *Początki fotografii...*, s. 80, 108-109, przyp. 414.

⁴¹ Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, *Album fotografii K. Beyera, Widoki m. Warszawy, 1859* (ze zbiorów L. Golińskiego), nr inw. Arch. Fot. 235/D; Muzeum Narodowe w Warszawie, Dział Dokumentacji Ikonograficznej (D.I.) nr inw. 37202; IS PAN neg. 9270 B, 174196 (w ramkach).

⁴² MHW, nr inw. Arch. Fot. 9303.

⁴³ Sroczyńska, *Jaworska, Widoki Zamku Królewskiego...*, s. 113.

⁴⁴ MHW, nr inw. Arch. Fot. 9773; MNW, nr inw. Gr. Pol. 13253-R (ze zbiorów w Sucheju). Fotografia ta posłużyła Adolfowi Kozarskiemu do namalowania obrazu *Widok na Zamek Królewski od strony wodociągów*, zbiory MHW, repr. w: Sroczyńska, *Jaworska, Widoki Zamku. Królewskiego...*, s. 157, il. 95; D. Kobielski, *Pejzaże dawnej Warszawy, Warszawa 1974*, s. 165.

⁴⁵ MNW, (Album fotografii K. Beyera), nr inw. D.I. 96203/2, s. 37; MHW, nr inw. Arch. Fot. 221/D; IS PAN, neg 42489.

⁴⁶ BN, I.F. 41144, AFF1-33.

⁴⁷ MHW, nr inw. Arch. Fot. 212/D.

⁴⁸ MHW, nr inw. Arch. Fot. 14517.

⁴⁹ *Vues de Varsovie*, wyd. i fot. Photographie des Théâtres et de la Société des Beaux Arts Edouard Troczewski & Co [Warszawa, przed 1898].

⁵⁰ MHW, nr inw. Arch. Fot. 13159.

⁵¹ AGAD, ZPC 1456.

⁵² MHW, nr inw. Arch. Ik. 2243/1; IS PAN, 11841 R, neg. 163648; *ibidem*, neg. 1493-

⁵³ Zdjęcie oplecionej rusztowaniami Wieży Zegarowej z mężczyznanami stojącymi na jej szczytce, zbiory MNW (zob. przyp. 143). Okazją do wykonania zdjęć był remont wieży z 1873 r., o którym będzie mowa w dalszej części artykułu.

⁵⁴ M. Olszyński, *Panorama Warszawy ze szczytu wieży zamkowej...*, „Kłosy” 1875, nr 548, s. 411-412.

⁵⁵ Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla...*, s. 34-36.

⁵⁶ Szerzej o panoramie zob.: Mossakowska, *Zdjęcia Konrada Brandla...*, s. 94-95. Wszystkie 10 odcinków panoramy posiada MNW (nr inw. D.I. 36173, 36413, 36423-36431); 7 fotografii znajduje się w zbiorach Działu Sztuki i Kartografii Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy (nr inw. 461-467), 2 w kolekcji MHW (nr inw. Arch. Fot. 17897, 17900); Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla...*, s. 35.

⁵⁷ Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, nr inw. 461; MNW, nr inw. D.I. 36173-

⁵⁸ Kolejnymi właścicielami żelaznego domku toczącymi spór z administracją zamkową o graniczny mur byli: dr Szymkiewicz (od 1880), Kazimierz Jurczyński (od 1885) i hr. Ludwik Skarżyński (w 1893) - AGAD, ZPC 1547.

⁵⁹ *Domek żelazny i policja*, „Kurier Warszawski” 1909, nr 261, dod. por. s. 4; *Ilustrowany Przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta, Warszawa 1893* - reprint 1987, s. 120.

⁶⁰ BP, nr inw. 462; MNW, nr inw. D.I. 36428.

⁶¹ Zalewski, *Kamienica Johna...*, s. 138-152; Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, s. 144. Wygląd kamienicy Johna przed przebudową w latach 60. pokazuje fotografia Beyera z 1861 r. (zob. przyp. 100).

⁶² Zob. m.in. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, s. 144.

⁶³ Zalewski, *Kamienica Johna...*, s. 138.

⁶⁴ MHW, nr inw. Arch. Fot. 13165. Lejko, *Fotografie z okresu Powstania Styczniowego...*, s. 221-222, U. s. 206.

⁶⁵ MNW (Album fotografii K. Beyera), nr inw. D.I. 96203/2, s. 67.

⁶⁶ Kwiatkowski, *Wspomnienie dawnej Warszawy...*, s. 22 (il. 10). Projekt rozebrania 19 domów położonych między Krakowskim Przedmieściem a Dziekaną pojawił się już w 1862 r. i podyktowany był względami strategicznymi oraz komunikacyjnymi. Wysunął go margrabia Wielopolski, uzasadniając to bezpieczeństwem siedziby namiestnika Królestwa Polskiego, mieszczącej się w pobliskim Zamku. Wąskie Krakowskie Przedmieście było bowiem dogodnie do prowadzenia walk ulicznych i budowania barykad, stanowiąc jednocześnie przeszkodę dla rozwinięcia sprawnej szarzy konnicy. Poszerzenie ulicy było też niezbędne, aby usprawnić dojazd do budowanego wówczas mostu na Wiśle, tzw. mostu Kierbedzia, otwartego w 1864 r. Na przebudowanej ulicy położono tory kolei konnej uruchomionej w 1866 r., zaś na miejscu rozebranych kamienic urządzono skwer, na którym w 1898 r. stanął pomnik Adama Mickiewicza. S. Kieniewicz, *Pomysły urbanistyczne margr. Wielopolskiego w 1862 roku*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury” II: 1953, z. 3, s. 1-8; Paszkiewicz, *Pod berłem Romanów...*, s. 25-26; E. Szwankowski, *Otoczenie Zamku Królewskiego w Warszawie w XIX wieku*, w: *Siedem wieków Zamku...*, s. 220.

⁶⁷ Zalewski błędnie podaje jako koszt przebudowy kamienicy jej wartość oszacowaną po remoncie (35 989,69 rs), wpisaną do księgi hipotecznej, *op.cit.*, s. 138. Wpis o wniesienie nowej taksy kamienicy z 5/17 X 1868 - Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Hipoteka warszawska, sygn. arch. 414, dział drugi, k. 2v; „Taxa całkowita z gruntu przestawionej i nadbudowanej posesji” z 8 X 1868 r., sporządzona przez Ignacego Kwiatkowskiego, *ibidem*, dział „Dokumenty”, k. 116-120.

⁶⁸ O konkursie zob.: Zalewski, *Kamienica Johna...*, s. 140-152; Sprawozdanie Zarządu TOnZP za rok 1910, Warszawa 1911, s. 19. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, s. 144, myli się pisząc, że w konkursie wygrał projekt Adolfa Szyszko-Bohusza. Na konkurs rozpisany przez TOnZP 24 VIII 1910 wpłynęło 15 projektów. Wśród nagrodzonych prac znalazły się, poza projektem Kłosa, m.in. projekty Zdzisława Mączyńskiego (druga nagroda) i Franciszka Polkowskiego (trzecia nagroda). Praca Szyszko-Bohusza otrzymała wyróżnienie (*Sprawozdanie Zarządu TOnZP, op.cit.*, s. 21). Prace konkursowe wystawiono w Zachęcie w dniach 21 X - 1 XI 1910, B. Wierzbicka, *Działalność konserwatorska TOnZP w Warszawie w latach 1906-1914*, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906-1944*, pod red. R. Brykowskiego, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. LXXV, Warszawa 1985, s. 70.

⁶⁹ Zalewski, *Kamienica Johna...*, s. 140-147; Wierzbicka, *Działalność konserwatorska...*, s. 70.

⁷⁰ BP, nr inw. 463-464; MNW, nr inw. D.I. 36413, 36426.

⁷¹ BP, nr inw. 465; MNW, nr inw. D.I. 36425.

⁷² BP, nr inw. 466; MNW, nr inw. D.I. 36424.

⁷³ O budynku zob.: R. Kunkel, *Komora wodna na Bugaju budynek administracyjny, wyniki badań archiwalnych i terenowych przeprowadzonych w lutym 1994 roku (maszynopis w Dziale Inwestycji i Remontów Zamku Królewskiego w Warszawie)*.

⁷⁴ BP, nr inw. 467; MNW, nr inw. D.I. 36423, to samo: BN, LF. 58218.

⁷⁵ MHW, nr inw. Arch. Fot. 17900, 14516. Zdjęcie po skadrowaniu reprodukowane było w latach 70. XIX w. w wydany przez Brandta albumie *Widoki Warszawy* (por. przyp. 150).

⁷⁶ MNW, nr inw. D.I. 36429; MNW, nr inw. D.I. 36427.

⁷⁷ Szafrńska, *Ogród Zamku...*, s. 52.

⁷⁸ MHW (Album fotografii K. Beyera), *Widoki m. Warszawy, 1859*, (ze zbiorów L. Golińskiego), nr inw. Arch' Fot. 13151; MNW, D.I. 59444; IS PAN. neg. 63696 (w ramce neg. 174202); drugie zdjęcie: MNW (Album fotografii K. Beyera), nr inw. D.I. 96203/1, s. 45.

⁷⁹ Sęczys, *Zamek Królewski w Warszawie...*, s. 660.

⁸⁰ „Roczniki Urzędowe Królestwa Polskiego” od 1852 do 1858.

⁸¹ Herbst, *Zamek w latach niewoli...*, s. 216.

⁸² O pracach prowadzonych w Zamku przez inż. Coriego zob.: kosztorys z 26 VIII 1852 - AGAD, Kancelaria Własna Namiestnika, Wydział Pałacowy, 23, s. 144-156, 365.

⁸³ *Pamiętnik Sztuk Pięknych, Warszawa 1850-1854*, s. 150; Herbst, *Zamek w latach niewoli...*, s. 216.

⁸⁴ Wrede, *O dachówkach i dachach Zamku Królewskiego...*, s. 39-41.

⁸⁵ AGAD, IZ 140,144; *ibidem*, Kancelaria Własna Namiestnika Królestwa Polskiego 23, k. 372-376.

⁸⁶ AGAD, KRSW 6456.

⁸⁷ Wrede, *O dachówkach i dachach Zamku Królewskiego...*, s. 39-41.

⁸⁸ „Kurier Warszawski” 12 IV 1844, nr 98, s. 461.

⁸⁹ „Kurier Warszawski” 29 V 1844, nr 141, s. 674.

⁹⁰ Gajewski, *Urządzenia komunalne...* s. 140-141.

⁹¹ AGAD, IZ 150 i 71. Szerzej o oświetleniu gazowym Zamku zob.: Pleskaczyńska, *Nowości techniczne...*, s. 643-645.

⁹² AGAD, IZ 71.

⁹³ Na uwagę zasługują dwa zdjęcia z albumu fotografii K. Beyera, z widokiem elewacji zachodniej i południowej Zamku z Bramą Grodzką i oficyną (MNW, nr inw. D.I. 96203/1, s. 45 i 48), oraz fotografia Zamku ujęta od strony Mariensztatu (z widokiem nasypu Nowego Zjazdu na pierwszym planie), pokazująca fragment elewacji południowej Zamku z oficyną i Wieżą Grodzką, Bibliotekę Królewską i górną część pałacu Pod Błachą, *ibidem*, nr inw. D.I. 37034.

⁹⁴ Król, Zamek Królewski..., s. 166; Kwiatkowski, *Oficyna przy Bramie Grodzkiej...*, s. 85.

⁹⁵ T. Krogulec, *Nieznane projekty Feliksa Pancera w zbiorach Muzeum Historycznego m.st. Warszawy*, „*Almanach Muzealny*” 1997, 1.1, s. 301-308.

⁹⁶ Sroczyńska, Jaworska, *Widoki Zamku Królewskiego...*, s. 154; Kwiatkowski, *Oficyna przy Bramie Grodzkiej...*, s. 86-87. Najstarsze widoki tej zabudowy zarejestrowała litografia Maurycego Scholtza z 1853 r. (Sroczyńska, Jaworska, *op.cit.*, il. 123) oraz obraz Jana Seydlitza *Zamek i wiadukt Pancera* datowany na 1853-1855 (*ibidem*, il. 93); wśród zdjęć m.in. fot. M. Fajansa z około 1863 r. - MNW, nr inw. D.I. 41118/1 (zob. il. 13). A. Rottermund zauważył różnice w stylu między fasadami Zamku, przebudowanymi w latach 50., a „dobudówkami od strony Zjazdu”, *Uwagi do referatu Stanisława Herbsta*, w: *Siedem wieków Zamku...*, s. 271.

⁹⁷ Kwiatkowski, *Oficyna przy Bramie Grodzkiej...*, s. 79.

⁹⁸ IS PAN, nr inw. neg. 174198; MHW (Album fotografii K. Beyera), *Widoki m. Warszawy, 1859* (ze zbiorów L. Golińskiego), nr inw. Arch. Fot. 9766 (neg. 21195 odwrócony).

⁹⁹ Kobielski, *Warszawa na fotografiach XIX wieku...*, s. 65.

¹⁰⁰ MNW, nr inw. D.I. 36744 i IS PAN 89548. Drugie ze zdjęć zasługuje na uwagę, ponieważ jako jedyne ze znalezionych rejestruje widok rokokowej kamienicy Johna, znany z dwóch płócien Bernarda Bellotta zw. Canaletto, przed przebudową w latach 1862-1863, a więc przed likwidacją mansardowego dachu z lukarnami i nadbudową dodatkowego piętra.

¹⁰¹ Zdjęcie przedstawia widok od strony Pragi na budowę filarów pod most Kierbedzia; z lewej widać most tymczasowy wzniesiony wg proj. Juliana Majewskiego, w głębi panoramę Starego Miasta z Zamkiem, katedrą św. Jana i wieżą kościoła Jezuitów oraz kamienicami staromiejskimi; z prawej strony na Podzamczu barak wojskowy i budynek urzędu celnego Komory Wodnej, obecnie należący do Zamku (tzw. willa) - MNW, nr inw. D.I.37198.

¹⁰² AGAD, KRSW 6454.

¹⁰⁵ MNW, nr inw. D.I. 41118/1.

¹⁰⁴ Mossakowska, *Początki fotografii w Warszawie...*, 1.1, s. 151, t. II, il. 179.

¹⁰⁵ Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów...*, s. 24; Szwankowski, *Otoczenie Zamku...*, s. 220; Król, *Zamek Królewski...*, s. 174.

¹⁰⁶ Wykaz pomieszczeń Zarządu Inżynierii Wojskowej z 30 X/11 XI 1856 - AGAD, IZ 145; *ibidem* 20, k. 102.

¹⁰⁷ Kieniewicz, *Zamek siedmiu namiestników...*, s. 9-

¹⁰⁸ Pismo Magistratu m.st. Warszawy do naczelnika KRSW z 18/30 VI 1863, AGAD, KRSW 6454.

¹⁰⁹ AGAD, ZPC 1518; KRSW 6454.

¹¹⁰ Wykaz statystyczny domu pod nr 1/66, AGAD, ZPC 175.

¹¹¹ MNW (Album fotografii K. Beyera), nr inw. D.I. 96203/2, s. 26; zbliżone ujęcie: *ibidem*, D.I. 96203/1, s. 39.

¹¹² Informacja o budowie w sierpniu 1861 r. pod kierunkiem Inżyniera Wojskowego „koszar drewnianych gontem krytych bez zatwierdzonych planów” i wyrąbaniu drzew „dla pozyskania gruntów” (z pisma Magistratu m. Warszawy do KRSW z 23 VIII/5 IX 1861) - AGAD, KRSW 6454; *ibidem*, IZ 22 i 158, k. 222.

¹¹³ Z raportu KRSW dla namiestnika Królestwa Polskiego z 2/14 IX 1861 - AGAD, KRSW 6454. Istnienie baraków drewnianych przy Zamku już w latach 30. XIX w. poświadczają źródła archiwalne, m.in. opis baraku drewnianego krytego gontem przeznaczonego na skład broni z 22 IX/4 X 1838 r., AGAD, ZPC, 1506.

¹¹⁴ AGAD, ZPC 1507.

¹¹⁵ MHW, nr inw. Arch. Fot. 13189.

¹¹⁶ „*Kurier Warszawski*” 1853, nr 205, s. 1010.

¹¹⁷ „*Kurier Warszawski*” 1902, nr 239, s. 6-7.

¹¹⁸ Zob. przyp. 111 i 115. Budynek widoczny także na fotografii Beyera - MNW (Album fotografii K. Beyera), nr inw. D.I. 96203/1, s. 46; to samo: IS PAN, nr inw. 39278.

^{1,9} AGAD, ZPC 1518,1520: „budynek przytknięty do pawilonu tarasowego Zamku i pomiędzy korpusem Pałacu zwanego «Pod Błachą» a początkiem tarasowych stajen kozackich”.

¹²⁰ „Wykaz kosztu na przerobienie oficyny starej tarasowej dla umieszczenia kuchni kozackiej mającej dł. łokci 22, frontu od tyłu łokci 17, wysokości łokci 12” z 7/19 VI 1837 (AGAD, IZ 126). W raporcie z oględzin przybudówki przez Intendenta i Architekta Zamku z 1/13 VI 1874 zawierającym prośbę o zgodę na jej rozbiórkę czytamy: „W dole od strony Wisły od dawna istnieje murowana dobudówka, w której mieściła się kuchnia kozaków kwaterujących w Zamku Królewskim od 1831” - AGAD, 1518.

¹²¹ Pismo z 3/15 XI 1875 Intendenta Zamku o ukończeniu rozbiórki budynku - AGAD, ZPC 1518.

¹²² Pismo z 23 VI/5 VII 1874 z informacją o usunięciu kuchni wojskowej, *ibidem*.

¹²³ „*Kurier Warszawski*” 13 VIII 1904, nr 223, s. 4; APW, Zbiór Przyborowskiego, XXI, s. 47.

¹²⁴ MHW, nr inw. Arch. Fot. 21177.

¹²⁵ Istnienie w Arkadach Kubickiego stajni kozackich w latach 30. potwierdza „Opis stajni będących pod ogrodem wiszącym zamkowym zajmowanej przez pułk zborno liniowy kozacki” z 23 VII/4 VIII 1835 - AGAD, IZ 100; o „stajniach kozackich przy tarasie” także m.in. Kancelaria Własna Namiestnika. Wydział Pałacowy 23.

¹²⁶ Częste remonty Arkad Kubickiego, głównie sklepień, poświadczą obszerna dokumentacja archiwalna zachowana w AGAD. Zły stan sklepień, m.in. zarysowania i zawilgocenie stropów oraz ścian, stwierdził już w 1833 r. budowniczy Zamku Karol Majerski (pismo z 31 V 1833 do Intendenta Zamku - AGAD, IZ 13). Ponadto informacje o tym

m.in. AGAD, IZ 101, 102, 104, 105, 108, 110, 116, 118, 120, 124, 126; *ibidem*, KRSW 6451, s. 495-497 („wykaz kosztów potrzebnych na zabezpieczenie sklepień pokrywających ulicę boczną pod Tarasem zamkowym w ten sposób, ażeby woda z deszczów itp. pochodząca w takowe wsiąkać nie mogła”, sporządzony 2/14 XI 1837 przez Architekta Zamku Andrzeja Gołńskiego).

¹²⁷ O zamurowaniu Arkad Kubickiego m.in. *Protokół rewizyjno-odbiorny skuteczniejszej restauracji w stajni pod Arkadami tarasu byłego Zamku Królewskiego exystującej z 1838 r.*, w którym czytamy: „zamurowano dwie arkady na tarasie pod schodami, każda długa po lok. 7 Vi, szer. lok. Vi, wys. lok. 5” - *ibidem*, IZ 124. Por.: Szafrąńska, Bogdanowski, *Arkady przy Zamku...*, s. 187; Szafrąńska, *Ogród Zamku...*, s. 55.

¹²⁸ AGAD, KRSW 6454.

¹²⁹ Zaleski, *Towarzystwo warszawskie...*, s. 65.

¹³⁰ MNW, D.I. 41118/2.

¹³¹ Fotografia z widokiem pięcioboku Zamku z hełmem Wieży Władysławowskiej, skrzydłem zachodnim z Wieżą Zygmuntofską oraz fragmentem elewacji południowej z oficyną przy Bramie Grodzkiej. MNW, nr inw. D.I. 37637. Jedno ze zdjęć z tej serii, z widokiem obejmującym Nowy Zjazd, most Kierbedzia, panoramę Pragi oraz pięciobok Zamku z całym skrzydłem południowym wraz z Biblioteką Królewską i pałacem Pod Blachą, wykorzystane zostało do sporządzenia przez Bronisława Puciatę drzeworytu, wg rys. Adolfa Kozarskiego, zamieszczonego w: „Kłosa” 1869, nr 216, s. 100-101 (MNW, nr inw. Gr. Pol. 4114/1), Sroczyńska, Jaworska, *Widoki Zamku...*, s. 194, il. 133.

¹³² AGAD, IZ 158, s. 55-59; 162; ZPC 1522.

¹³³ AGAD, Int. 158, k. 86.

¹³⁴ AGAD, IZ 158.

¹³⁵ AGAD, ZPC 1526.

¹³⁶ MNW, nr inw. D.I. 24044.

¹³⁷ M. Wrede, *Mansjonaria, kamienica Kościeliskich. Zarys historii*, „Rocznik Warszawski” XXIV: 1994, s. 13-14.

¹³⁸ F. Galiński, *Gawędy o Warszawie*, Warszawa 1937, s. 42.

¹³⁹ Wrede, *Mansjonaria...*, s. 13-14.

¹⁴⁰ Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Ks. Nab. 8.

¹⁴¹ Wrede, *Mansjonaria...*, s. 12.

¹⁴² Szymanowska, *Kolumna Zygmunta...*, s. 74-75.

¹⁴³ MHW, nr inw. Arch. Fot. 19/D i MNW, nr inw. D.I. 36746. Być może fotografię wykonał współpracownik Brandla, a on sam jest postacią widoczną na zdjęciu przy kamerze.

¹⁴⁴ „Kłosa” 1875, nr 548, s. 420.

¹⁴⁵ AGAD, ZPC, *Po pieriestrojkie Zamkowej baszni nazywajomej „Sigizmundskoj”*, sygn. 1538.

¹⁴⁶ AGAD, IZ 158, k. 177-178, 216; IZ 169; ZPC 1536, 1538, *Protokół rewizji i przyjęcia prac przy odnowieniu Wieży Zygmuntofskiej z 9/21 11874, oraz 1539.*

¹⁴⁷ *Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw (RGIA), Fond 482, op. 9 (784/1960), vol. 414, k. 7-8, 19-20; Opis Wieży Zegarowej z uzasadnieniem jej architektonicznego i artystycznego znaczenia, sporządzony przez Intendenta Zamku Steczkowskiego i architekta Loeve - AGAD, ZPC 1538.*

¹⁴⁸ AGAD, ZPC 1545; IZ 169.

¹⁴⁹ AGAD, ZPC 1539; AGAD, IZ 169 - rachunek z 10/22 XI1873.

¹⁵⁰ MHW (album *Widoki Warszawy*), nr inw. Arch. Fot. 22598. Album składa się z 30 zdjęć w formacie 10,8 x 14,5 cm, naklejonych na ozdobo- wane kartony z podpisami w języku polskim i francuskim. Datowany na około połowę lat 70. XIX w., Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla...*, s. 36-37; BN, I.F. 27097/III-5; APW, *Zbiór Otwartej Fotografii z XIX w.*, 1-89.

¹⁵¹ BP, Szt. 23216.

¹⁵² BP, Szt. 23216; MHW, nr inw. Arch. Fot. 18545 (kadr).

¹⁵³ Gajewski, *Urządzenia komunalne...*, s. 296.

¹⁵⁴ Zdjęcie Puscha przedstawia widok skrzydła zachodniego Zamku z bramą na Dziedziniec Kuchenny i fragmentu skrzydła południowego z oficyną przy Bramie Grodzkiej oraz zabudowę pierzei północnej placu Zamkowego i kolumnę Zygmunta - MNW, nr inw. D I 43084.

¹⁵⁵ MHW, nr inw. Arch. Fot. 14510; to samo: AZK, Pocz. 155. *Album Warszawa*, ze zbiorów MHW, opatrzony napisem „Pamiętka od Ciotki Matuszewskiej”, zawiera 20 zdjęć Brandla w formacie około 23 x 28 cm, w tym 19 wykonanych fotorewolwerem, Lejko, *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla...*, s. 63.

AGAD, ZPC 1553.

¹⁵⁷ Zob. przyp. 166.

¹⁵⁸ IS PAN, nr inw. 77501.

¹⁵⁹ Zaleski, *Towarzystwo warszawskie...*, s. 62-63.

¹⁶⁰ AGAD, ZPC 1604, 1607, 1614, 1615, „*Kurier Warszawski*” 1888, nr 4, s. 3.

¹⁶¹ Król, *Zamek Królewski...*, s. 176.

¹⁶² „*Kurier Warszawski*” 1895, nr 103, s. 16. Rachunek A. Loeve za remont ścian zewnętrznych Zamku w latach 1893-1894 - AGAD, ZPC 2203; *ibidem*, 2181.

ik3 „*Wędrowiec*” 1895, nr 17, s. 326.

¹⁶⁴ M. Wrede, Kazimierz Skórzewicz (1866-1950). *Pierwszy badacz i konserwator Zamku Królewskiego w Warszawie*, „*Rocznik Warszawski*” XXXI: 2002, s. 157; W. Baranowski, *Kazimierz Skórzewicz. Architekt, konserwator, historyk architektury. 1866-1950*, Warszawa 2000, s. 104-108.

¹⁶⁵ MHW, nr inw. Arch. Fot. 13339 oraz 18000.

¹⁶⁶ Rachunek z 31 V/12 VI1885 - AGAD, IZ 187. W końcu XIX w. opiekę nad zegarem zamkowym sprawowała firma zegarmistrzowska Ferdynanda Woronieckiego, mieszcząca się przy ul. Czystej w Warszawie. Z. Mrugański, *Zegar na wieży Zamku Królewskiego*, „*Kronika Zamkowa*” 1989, nr 2 (20), s. 35.

- ¹⁶⁷ MHW, nr inw. Arch. Fot. 11679.
- ¹⁶⁸ „Kurier Warszawski” 1902, nr 239, s. 6-7.
- ¹⁶⁹ *Kronika warszawska. Były Zamek Królewski, „Wędrowiec”* 1902, nr 37, s. 727.
- ¹⁷⁰ „Kurier Warszawski” 1902, nr 239, s. 7. Na temat budowy na Podzamczu dwóch murowanych budynków dla wojska, ZPC w 1902 r. korespondował z Gabinetem Jego Cesarskiej Mości Ministerstwa Dworu Cesarskiego - RGIA, Fond 468, op. 15, vol. 2551, k.1-15 (załączony plan sytuacyjny budowl).
- ¹⁷¹ *Kraj w obrazach. Zbiór fotografii najbardziej uwagi godnych miast, okolic, zabytków starożytności i dzieł sztuki, seria I: Królestwo Polskie, oprac. K. Woźniak, Kraków 1899, nlb.*
- ¹⁷² *Vues de Varsovie...*, s. 1.
- ¹⁷³ APW, Zbiór Przyborowskiego XXV, 147.
- ¹⁷⁴ *Wiadomości bieżące. Restauracja Zamku, „Kurier Warszawski”* 6 VIII 1897, nr 215, s. 1.
- ¹⁷⁵ APW, Zbiór Przyborowskiego, V, s. 234-236; „Przegląd Tygodniowy” 1892, nr 39, s. 438.
- ¹⁷⁶ „Przegląd Tygodniowy” 23 V 1896, nr 21, s. 253; APW, Zbiór Przyborowskiego, VIII, s. 261-262.
- ¹⁷⁷ „Kurier Warszawski” 1913, nr 197, dodatek poranny, s. 5.
- ¹⁷⁸ AGAD, ZPC 1530,1568.
- ¹⁷⁹ BN, A 1195, [Album] *Warszawa*, Warszawa przed 1914, druk. B.jolesław Wierzbicki i Ska.
- ¹⁸⁰ MHW, nr inw. Arch. Fot. 331/D.
- ¹⁸¹ Zdjęcie zarejestrowało przemarsz oddziału wojska rosyjskiego przez plac Zamkowy - MHW, nr inw. Arch. Fot. 17221; MNW, nr inw. D.1.17722; pocztówka, nakł. J.[ózef] Ślusarski, AZK, Zb. Poczt. 161.
- ¹⁸² pocztówka wyd. sygn. A. K.[onheim] W.larszawa] - AZK, Poczt. 160. Inne widoki skweru przed Zamkiem zob. też: pocztówka wyd. Römmeler & Jonas, Drezno, nakł. na rzecz Tow. św. Eugenii Czerwonego Krzyża, przed 1905 - MHW, nr inw. Arch. Ik. 127; fotografia z albumu - APW, (Album) „Pamiętniki. Fotograficzskie snimki”, b.d., k. 1; pocztówka nakł. Ajntonij Chlebowski i Ska, sprzed 1908-1909, z widokiem rozplanowania i rysunku skweru ujętym z wieży przy dzwonnicy kościoła św. Anny, AZK - Poczt. 61; fotografia z około 1905 r., ukazująca stan skweru i ożywiony ruch pojazdów przed Zamkiem u wylotu Nowego Zjazdu, znana z wielu reprodukcji, m.in. repr. w: *Souvenir de Varsovie*, [b.m. i r.] - BN, A 965 pl. 3.
- ¹⁸³ MHW, nr inw. Arch. FOL 13492 (il. 23). Widoczny tramwaj konny z numerem 154 obsługiwał linię biegnącą przez Nowy Zjazd, na co wskazuje para koni zaprzęgnięta do wagonika, niezbędnych do pokonania stromego wzniesienia ulicy; *ibidem*, nr inw. Arch. Fot. 13494.
- ¹⁸⁴ *Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem miasta, Warszawa 1893, s. 14.*
- ¹⁸⁵ W. Gomułcki, *Dawne kawiarnie warszawskie (1909)*, w: *Warszawa wczorajsza, Warszawa 1961, s. 137-138,139.*
- ¹⁸⁶ Dwa zdjęcia z widokiem Zamku i placu Zamkowego: *Vues de Varsovie...*, s. 2-3, MHW, nr inw. Arch. Ik. 2547; *Vues de Varsovie*, wyd. [Jadwiga] Gołcz i [Stanisław] Szalay, Varsovie, około 1898-1900, MHW, nr inw. 2402.
- ¹⁸⁷ IS PAN, nr inw. neg. 66498; to samo: MHW, nr inw. Arch. Fot. 19858.
- ¹⁸⁸ APW, Album III-7/37, to samo: BP, Szt 28833 i AZK, Poczt. 159 (pocztówka z albumu *Warszawa 1902*, [oprac. S. Winiarski], Warszawa 1902, s. 4).
- ¹⁸⁹ MHW, nr inw. Arch. Fot. 13160; *Kraj w obrazach...*, ss. nlb.; AZK, Ks. Nab. 165, ZMK 252.
- ¹⁹⁰ „Kurier Warszawski” 1904, nr 212, s. 5.
- ¹⁹¹ W 1888 r. w pomieszczeniach Zamku rozpoczęto zakładanie oświetlenia elektrycznego na większą skalę, „*Wiek*” 1888, nr 36, s. 3; AGAD, ZPC 2343. Szerzej o oświetleniu elektrycznym w Zamku zob.: Pleskaczyńska, *Nowości techniczne...*, s. 646-649-
- ¹⁹² Pocztówka wyd. [Antonij] Chlebowski i [Stanisław] Michałowski, b.d. - BN A. 5187/ Repr. XX/I-663.
- ¹⁹³ Pocztówka repr. w: [Album] *Warszawa*, Tow. Wyd. „Świt”, Zakład Graficzny B.[olesław] Wierzbicki i S-ka, Warszawa, po 1912 - MHW, nr inw. Arch. Ik. 2399/5; to samo: Pocztówka *Warszawa. Plac Zygmunta. Varsovie. Place Sigismund*, po 1908, APW, Zbiór pocztówek, sygn. IV-394.
- ¹⁹⁴ [Album] *Warszawa*, b.m. i r. - BN, A. 4193 pl. 16; Szwankowski, *Otoczenie Zamku...*, s. 220.
- ¹⁹⁵ Pocztówka nakł. St.[anisław] Winiarski, Warszawa, 1902 - MHW, nr inw. Arch. Ik. 5922.
- ¹⁹⁶ Remonty te planowane były przez ZPC w latach 1901-1902 - AGAD, ZPC; 2186,2188; 2190; 2191.
- ¹⁹⁷ IS PAN, nr inw. neg. 152826.
- ¹⁹⁸ AGAD, ZPC 2195.
- ¹⁹⁹ AGAD, ZPC 2200, 2201,1664.
- ²⁰⁰ AGAD, ZPC 2295,2201.
- ²⁰¹ MNW, D.I. 17770a.
- ²⁰² IS PAN, nr inw. neg. 6813B; APW, Zbiór Zdzisława Marcinkowskiego, neg. X 240 (repr. AZK, FOL 1.1/9).
- ²⁰³ *Zamek Królewski, „Dzień”* 1914, nr 158, s. 3 i „*Nowa Gazeta*” 1914, nr 390, s. 1. Informacja o trwającym remoncie fasad Zamku z marca 1915 - AGAD, ZPC 2201.
- ²⁰⁴ MHW, neg. 34600.
- ²⁰⁵ AGAD, ZPC 1658.
- ²⁰⁶ Polecenie naczelnika Gabinetu Jego Cesarskiej Mości gen. lejL. E. N. Wołkowa z 31 XII 1914/ 1311915 w sprawie urzędzenia w Zamku fińskiego lazaretu w pomieszczeniach kompanii Wołyńskiego Pułku Lejbgwardii - RGIA, Fond 482, op. 3 (232/2855), vol. 26, k. 12.
- ²⁰⁷ K. Pakkała, *Fiński lazaret wojskowy na Zamku, „Kronika Zamkowa”* 1986, nr 3(5), s. 17.
- ²⁰⁸ Sęcysz, *Administracja pałaców „cesarskich”...*, s. 140.
- ²⁰⁹ W relacji z wydarzeń 5 sierpnia 1915 r. K Skórewicz pisał: „Zamek zaległa cisza martwa, nawet morze płomieni okalających Warszawę w pamiętne dni 3,4,5, sierpnia nie odbijało się

w czarnych otworach okien, otwartych dla zabezpieczenia przed oczekiwanym wybuchem wysadzanych mostów. O godzinie 6-tej powietrze wstrząśnięte strasznym wybuchem, przeleciało przez Zamek, wysadziło kilka drzwi, zatrzęsało sufity i oknami, bijąc szyby gdzieniegdzie, a o godz. 8-mej Zamek był już na pierwszej linii bojowej [...]. Jednak sale i pokoje królewskie zajęte nie były, strzały zaś i wybuch mostu znacznych uszkodzeń nie uczyniły". K. Skórewicz, *Zamek Królewski w Warszawie*, „Wieś i Dwór” IV: 1915, z. 8-9, s. 4-9, cyt za: Wrede, *Kazimierz Skórewicz...*, s. 152.

²¹⁰ „Kurier Warszawski” 1917, nr 252, s. 2.

²¹¹ IS PAN, nr inw. neg. 1422 i 1424; *ibidem*, neg. 4021 B; AZK, Ks. Nab. 8; IS PAN, nr inw. neg. 5003 B, 5004 B (kadr).

²¹² O działalności K. Skórewicza w Towarzystwie Opieki nad Zabytkami Przeszłości, a następnie jako kuratora Zamku w czasie I wojny światowej, zob.: Wrede, *Kazimierz Skórewicz...*, s. 148-156.

²¹³ B. Hutten-Czapski, *Zdobycie Warszawy w 1915 roku, w: Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1971, s. 115.

²¹⁴ Król, *Zamek Królewski...*, s. 181. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości od początków swego istnienia gromadziło dokumentację fotograficzną dotyczącą zabytków architektonicznych i sztuk plastycznych w Polsce. Do 1914 r. włącznie TONZP zebrało przeszło 6000 sztuk fotografii i klisz. Zbiory powiększyły się w wyniku działalności Pracowni Inwentaryzacyjnej i Archiwum Ikonograficznego, utworzonych w ramach Towarzystwa w 1915 r., po wyjściu Rosjan z Warszawy. A. Sokołowska, *W pięćdziesiątą rocznicę założenia Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, w: Ocalić przeszłość...*, s. 20.

²¹⁵ „Kurier Warszawski” 1916, nr 83, s. 2.

²¹⁶ *Siedziby królewskie w Warszawie. Zamek, Łazienki. 7-ma wystawa Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Warszawa 1916*, s. 28-30; S. Śawicka, *Wystawy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, w: Ocalić przeszłość...*, s. 47; Drozdowski, *Dzieje i funkcje Zamku...*, s. 284.

²¹⁷ Jesienią 1915 r. „Kurier Polski” (1915, nr 292, s. 4) zamieścił wzmiankę o odnawianiu Zamku przez magistrat m. Warszawy na żądanie władz niemieckich. W marcu 1916 r. „pod kierownictwem Kazimierza Skórewicza oraz rzeźbiarza Edwarda Wittiga zakończono wstępne restaurowanie sali Biblioteki Królewskiej na Zamku” (*Warszawa w pamiętnikach...*, s. 504), polegające na odsłonięciu XVIII-wiecznego wystroju wnętrza, udowadniając, że „sala ta należy do najpiękniejszych i najcenniejszych zabytków architektonicznych z epoki stanisławowskiej” - „Kurier Warszawski” 1915, nr 287, s. 4.

²¹⁸ Z Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości Posiedzenie CXXXVIII z dn. 13 listopada 1917 r., „Przegląd Techniczny” 1918, nr 5-8, s. 51. Wniosek o wycięcie krzewów na skwerze

przy zjeździe celem odsłonięcia pałacu Pod Blachą zgłosił już w grudniu 1916 r. wydział konserwatorski TONZP - „Kurier Warszawski” 19 XII 1916, nr 351, s. 2.

²¹⁹ Poczłówka, wyd. K. Wojutyński, po 1918 (fot. ok. 1917 r.) - MHW, nr inw. Arch. Ik. 5891.

²²⁰ Król, *Zamek Królewski...*, s. 181; Drozdowski, *Dzieje i funkcje Zamku...*, s. 288-289; Wrede, *Kazimierz Skórewicz...*, s. 155; F. Galiński, *Apartamenty Rady Regencyjnej w Zamku Królewskim*, „Kurier Polski” 1917, nr 330, s. 3.

²²¹ Archiwum Akt Nowych, Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej, Młk. B. 4778, k. 9-10.

²²² Wieżę Zygmuntofską w czasie remontu, z tarca zegarową pokrytą rusztowaniem, widać na zdjęciach ze zbiorów IS PAN, nr inw. neg. 1426 i nr inw. neg. 1422 (il. 31). Na drugim z wymienionych widoczny jest nowy typ latarni elektrycznych, z lampą zawieszoną w okrągłej obrotowej ustawionej na placu Zamkowym na wysepce przy wjeździe na Nowy Zjazd. Z przebiegu remontu zamkowego zegara pochodzi także fotografia Poddębskiego pt. *Przed Zamkiem w oczekiwaniu ogłoszenia niepodległości zamieszczona w „Tygodniku Ilustrowanym” z 11 XI 1916*, nr 46, s. 551, na której tarca zegarową zakrywa rusztowanie. Widok zegara po naprawie z nową, ciemną tarca zarejestrowały zdjęcia z IS PAN, nr inw. neg. 24099 i neg. 154133.

²²³ „Świat” 1916, nr 41, s. 6.

²²⁴ „Kurier Warszawski” 1916, nr 282, s. 3.

²²⁵ Archiwum fotografika Zdzisława Marcinkowskiego (3600 fot.) przechowywane jest w APW, w Archiwum Zamku Królewskiego znajdujących się reprodukcje zdjęć tego autora dotyczących Zamku.

²²⁶ apw, Archiwum fotografika Z. Marcinkowskiego, X 530 (repr. AZK, Fot. I. 1/88); X 548 (repr. AZK, Fot. I. 1/87); repr. AZK, Fot. I. 1/89, to samo: MNW, D.I. 30080; APW, *ibidem*, X. 547 (repr. AZK, Fot. 1.1/86).

²²⁷ Fot. autor nieznan, 1915-1918, IS PAN, nr inw. neg. 1421; fot. autor nieznan, 1915-1918, IS PAN, neg. 1385; fot. H. Poddębski, 1917, IS PAN, nr inw. neg. 24165 (il. 36); fot. autor nieznan, 1915-1918, IS PAN, nr inw. neg. 1427; fot. St. Nofok-Sowiński, 1915, IS PAN, nr inw. neg. 4018 B.

²²⁸ „Wieś i Dwór” 31 VIII 1915, z. 8 i 9, s. 1; IS PAN, nr inw. neg. 5071 B, 6494 B; AZK, FOL 1. 8, Ks. Nab. 507.

²²⁹ IS PAN, nr inw. neg. 6496 B; IS PAN, nr inw. neg. 6495 B, to samo: 6445 B.

²³⁰ Repr. z pocztówki, autor nieznan, 1916 - AZK, Ks. Nab. 507; foł J. Jaworski, b.d. - IS PAN, 112/14.

²³¹ IS PAN, nr inw. 24167.

²³² *Objęcie Zamku. Odebranie Ratusza*, „Kurier Warszawski” 13 XI 1918, nr 314, wyd. por., s. 3.

²³³ H. Geysner, *Pierwsza flaga na Zamku Królewskim w 1918 r.*, „Kronika Zamkowa” 1986, nr 3(5), s. 18.

²³⁴ *Manifestacja socjalistyczna*, „Kurier Warszawski” 13 XI 1918, nr 314, s. 9.

Małgorzata Pleskaczyńska-Chylińska

**THE ROYAL CASTLE AND ITS SURROUNDINGS
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY
AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
IN THE LIGHT OF ARCHIVE PHOTOGRAPHS**

SUMMARY

The changes made to the architecture and the development of the Royal Castle and its buildings in the new political conditions, as well as the transformation of the Castle's surroundings, are an important issue in the history of the Royal Castle in Warsaw in the 19th century and the beginning of the 20th century. Due to the absence of any monographs, the basis for such studies are the acts which are to be found in the archives. Other historical sources, including the photographs which the author has been collecting for several years, are supplements to these acts.

Since Warsaw first began to be photographed - by such outstanding photographers as Karol Beyer, Konrad Brandel, Maksymilian Fajans, Aleksander Karoli, Jan Mieczkowski and Maurycy Pusch - the Royal Castle and its surroundings have been a favourite subject. The Castle appears frequently in the iconography of Warsaw that has been preserved to date which would suggest that, despite the changes made and the measures taken by the partitioning powers to obliterate the building's national symbolism, for the contemporary Pole the Castle has remained a symbol of Poland's lost statehood and of its history. The photographs in question come from the collections of the Historical Museum of Warsaw, the National Museum in Warsaw, the Polish Academy of Sciences, the Institute of Fine Arts, the State Archive of the Capital City of Warsaw, the National Library, the Public Library of Warsaw and the Archives of the Royal Castle in Warsaw. The main focus of this article is on original photographs and their reproductions on

postcards, in magazines, in printed albums and other publications. In particular, photographs of the Castle (its interiors and the buildings belonging to the Castle as well as those in the vicinity which influenced the image of the Castle in the rapidly developing cityscape) were sought. About 800 pictures dating from 1858-1918 were collected. The number of primary shots is smaller because many of the pictures are repeated as duplicates and reproductions, mainly on postcards. The photographs have been divided into the following groups: the Castle as part of the City's panorama, the Castle viewed from the outside, the Tin-roofed Palace, the Castle Square, the Sigismund Column, Nowy Zjazd and Krakowskie Przedmieście, Mariensztat and the Pancer flyover (viaduct), the Kierbedź Bridge, Kanonia, interiors and events. The series of photographs by Konrad Brandel dating from 1873 with a panorama of Warsaw seen from the Castle's Clock Tower have been dealt with separately. Due to the fact that the building was designated for use by the Russian high authorities, until 1915 there are very few photographs which depict its interiors and document the unfavourable changes which were taking place there at that time. The article only presents views of the Castle's edifice and its buildings together with its immediate surroundings. The author intends to publish an album of the photographs she has collected.

Views of the Royal Castle in the panoramas of Warsaw's left-bank have been preserved in large numbers. As in paintings, it has also been a frequently used motif in photography. The poor quality

of the photographs, however, means that they are useful more for tracing the transformations in the city's panorama, including those in the vicinity of the Castle, than for recording the changes made to the architecture of the Castle itself. In the period in question, the Nowy Zjazd was erected in 1844-1846, and the Kierbiedz Bridge was opened in 1864; at the turn of the 19th and 20th centuries new, high buildings rose up in the vicinity of the Royal Castle. The photographs dating from that period recorded the unfavourable changes taking place at the foot of the Castle, close to the former Lower Garden and along the banks of the Vistula. These changes involved paring down the size of the garden (as a result of the construction works connected with the Nowy Zjazd and the Kierbedz Bridge), as well as the devastation of this area due to the Russian army being stationed in the Castle and the area being used as a drill ground on which, first wooden and then brick, army barracks appeared; the design of the Kubicki Arcade was also ruined, and the building was destroyed after it was given to the Cossack army for use as stables. The oldest photographs depicting the Castle silhouetted against the cityscape are two daguerreotypes dating from 1841 by Maurycy Scholtz depicting a view of the Castle before the reconstruction work undertaken in 1851-1852 by Lt.-Col. Gustav Cori and before the optical telegraph tower was pulled down, as well as a panorama of Praga (on the right-bank of Warsaw) as seen from the upper terrace of the Castle's gardens. The picture shows some of the iron railings on the terrace in the foreground. The most valuable among the first photographs to be taken using the so-called collodion or wet plate process, and which show the Castle as part of a left-bank panorama, are those taken by Beyer. He was the most eminent of the photographers from this initial period of photography of Warsaw. His works date from the late 1850s and

early 1860s. The picture taken from the J. Rolbiecki factory in Jagiellońska Street, depicting the Castle and the optical telegraph tower is of particular importance. Apart from that, the pictures of Warsaw taken in the second half of the 19th century showing the Kierbiedz Bridge, like those from the studios of Ferdynand Kloch and Melecjusz Dutkiewicz in 1866-1873, also deserve special attention.

For historians researching the fate of the Royal Castle, it is the pictures showing the building which are most important. In fact, the photographs record all the most important changes made to its architecture and the technical condition of the building; in particular the renovations to the elevation and also the transformations in the Castle's surroundings which took place between 1850 and 1918. Apart from their artistic value, Beyer's photographs are an invaluable source of such information. The oldest of these captured views of the building after the fundamental reconstruction work in 1851-1852 led by Gustaw Cori and after the changes made to the elevation and covering the roof with painted metal sheeting in the late 1850s. Beyer's works were the first to show the outbuilding near the Justice Court Gate after the reconstruction work in the 1840s as well as after building a ground-floor passage joining the building to the Justice Court Tower in the 1860s. Beyers' works from the 1850s and 1860s recorded an interesting building located between the Tin-Roofed Palace and the Kubicki Arcades, namely, a fragment of the so-called Saskie Lodgings (The Great Outbuilding) which was liquidated due to the building of the Kubicki Arcades. The building was demolished ca. 1875.

It was Brandel, the most famous photographer of Warsaw from that period, who gave the most complete picture of the Castle and its surroundings in the 1870s and 1880s. His works include a series of photographs taken on 26

August 1873 from the renovated Clock Tower of the Castle, which deserve special attention. They were used to execute a well-known woodcut panorama of Warsaw which was published in *Kłosy*. The shots of the environs of the Castle on the Vistula side showing the state of the area and including the old customs office (which nowadays belongs to the Castle and is known as the "villa") are particularly interesting.

The photographs were taken before Brandel invented the shutter and are characterized by the static manner in which the City is shown. However, despite their technical limitations, they provide a lot of essential information about the Castle as well as the events taking place around it and the changes made to its environs resulting from the development of the City and its infrastructure. The works by Pusch (a chronicler of the streets of Warsaw and who is comparable to Brandel) and from the Rembrandt Studio are also important sources of information. The works of these photographers include the technical novelties which appeared in the second half of the 19th century on the streets of Warsaw, such as the gas lamps installed in the Castle Square in 1856, the horse railway which appeared on the Square in 1866 and connected the Warsaw-Vienna railway with the Praga stations via the Kierbedz Bridge, and finally, the horse tramway launched in 1881. The photographs taken by Beyer and Fajans recorded the Russian army being stationed at the foot of the Castle and guarding the Governor's residence during the events of 1861 and 1863.

One of the first photographs of Warsaw taken by Brandel using the shutter camera, which he had invented, is a picture from ca. 1884 taken from the window of the John tenement house. The photograph showed the Castle Square and the Castle itself after the renovations of 1882-1883. Thanks to the use of the photorevolver, Brandel managed to capture a dynamic view of the area crowded

with people and vehicles. The rich staffage in his photographs provides a lot of information about the building development in the area around the Castle, the state of the streets, the so-called small-architectural elements and even about the fashion of that time.

Brandel's invention of the photorevolver brought about the appearance of many documentary photographs which were excellent both in technical and compositional terms. They include, among others, the photographs taken by Troczewski and Pusch. The City of Warsaw bustling with life became the favourite subject of many photographs, particularly the city's most beautiful and representative areas - Krakowskie Przedmieście and the Castle Square. The photographs of Krakowskie Przedmieście show a lively, but neat and tidy, street with new pavements and the roadway covered with a good-quality surface and decorated with trees and gas lamps. A good example of the documentary photograph is the picture showing paving works in the Castle Square in 1896 just before the Tzar's visit to Warsaw. During those works, the square was levelled out and covered with a new surface, and in front of the Castle's western façade a small square was built which existed until 1944.

A topic which fascinated photographers at the beginning of the 19th century was the change in Warsaw's character, i.e. the rapid modernization resulting from the development of public facilities and intensive building works. The photographs of the Castle's environs show the electric lamps which appeared there in 1907, the cable-cars which had operated since 1908 along the old horse-tramway and the multi-storeyed tenement houses. An example of this type of building is a five-storey house (erected at the end of the 19th century in place of a two-storey house), which can be seen in the photographs of the northern section of the Castle Square, which unfortunately spoils the harmony of the Square's architecture.

The photographic documentation of the Castle and its environs during the First World War is particularly extensive. The authors of the pictures were well-known Warsaw photographers, including Zdzisław Marcinkowski, Stanisław Nofok-Sowiński, Henryk Poddębski and Juliusz Klos. This increased interest in the Castle resulted from the need to record the state of the building which had been deserted and looted by the retreating Russians as well as from the need to record the changes which took place after the building had been taken over by the new occupying powers. The symbol of these changes was the German Empire's flag flown in the south-eastern corner of the Castle and the German posts located in front of the building. After the Russians had retreated, the Castle was taken care of by the Association for the Preservation of Monuments. The curator was the architect Kazimierz Skórewicz. The workshop which was opened under his aegis, and which planned the future renovation and conservation works, began to make an inventory of the measurements and architecture and to take photographs of the building which had previously not been accessible. As a result of these activities a huge collection of documentary photographs was created, which first and foremost included the interiors, but also the images of the Castle's exterior taken by Nofok-Sowiński, Poddębski and Klos. Some of the photographs connected with the minor renovation works carried out by the German authorities in the Castle in the autumn of 1915 and with some larger-scale works in 1917, aimed at preparing the rooms for the Regency Council, have also survived. These works included, among others, building a new driveway to the Council's offices located in the southern wing

of the Castle, and the restoration of the clock in the Clock Tower in the autumn of 1916. One of the last images of the Castle from the times of the First World War was a photograph taken by Poddębski (dated 1917) showing the edifice and its environs from above, from the Nowy Zjazd and it clearly shows the destruction suffered by the building.

A review of the photographs collected proves that they are an excellent supplementary historical source for researching the architectural changes made to the Castle itself and its other buildings as well as the development of its immediate neighbourhood. It confirms the fact that after the changes made in the 1850s and 1860s, the building as well as the exterior design of the Castle (until 1918) were not subject to any major modifications. The Russian administration carried out only current or emergency renovations mainly on the representative façades of the building on the western and southern sides, whereas the remaining fragments of the Castle as well as its other buildings, including the Kubicki Arcades, the Tin-Roofed Palace and the settlements outside the castle walls were gradually declining. It also testifies to the fact that the Castle's administrators at that time did not take the historical nature of the building and the surrounding area into account. The positive changes made to the Castle's environs, particularly on the side of the Square, were the result of measures taken by the municipal authorities and were connected with the City's urban and architectural development as well as the modernisation of public facilities all over Warsaw, whereas the representative character of this part of the City accounted for the faster changes which were taking place at that time.